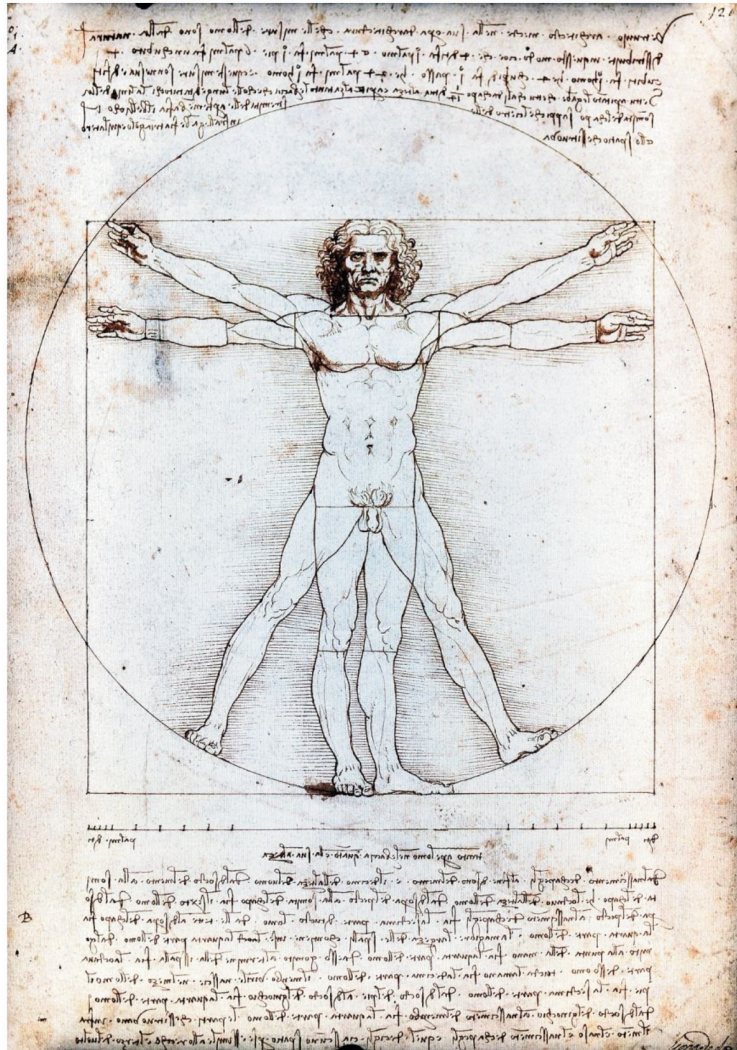

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
Π.Μ.Σ. “ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ”

CURE – ΘΕΡΑΠΕΙΑ

Σπύρος Λισγάρας

Μεταπτυχιακός φοιτητής Τμήματος Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης

Pat00138

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
Π.Μ.Σ. “ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ”**

CURE – ΘΕΡΑΠΕΙΑ

Σπύρος Λισγάρας

Μεταπτυχιακός φοιτητής Τμήματος Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης
Pat00138

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Μέρος πρώτο

1. Θεωρητική πλαισίωση του σώματος
 - 1.2 Freud και ψυχανάλυση
 - 1.3 Το σώμα στην εποχή της μετα-νεωτερικότητας
 - 1.4 Φουκώ και κοινωνικός κονστρουκτιβισμός
 - 1.5 Το σώμα ως Project
 - 1.6 Υπερανθρωπισμός
2. Νόσος – πανδημία
3. Φόβος – τραύμα
4. Κάθαρση – Ίαση
 - 4.1 Σαμανισμός
 - 4.2 Σωματική ενδοσκόπηση

Μέρος Δεύτερο

Κεντρική ιδέα της έκθεσης

1. Pietas

Pieta είναι η υποχρέωσης φροντίδας των παιδιών προς τους γονείς και των γονέων προς τον θεό, επίσης σημαίνει έλεος και οίκτος.

2. Τάματα

Στο υπόβαθρο των ταμάτων κρύβεται μια ενέργεια, η δική μας ενέργεια η δική μας ψυχή επηρεάζει την ύλη, δίνοντας της μια θεϊκή ιδιότητα. Τις κρίσιμες ώρες της αρρώστιας οι άνθρωποι ζητούν τη σωτηρία, επιζητούν ακόμα και να εξουσιάσουν το αβέβαιο μέλλον τους.

3. Qualia

Qualia στην φιλοσοφία του «νου» ονομάζονται οι μνήμες εκείνες που ανασύρονται από την λήθη του μυαλού, όπως το άρωμα ενός λουλουδιού, η γεύση ενός φαγητού ή το άκουσμα ενός μουσικού κομματιού, ενός ήχου που μπορεί να μας δημιουργήσει την αίσθηση της χαράς αλλά και του πόνου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην διπλωματική μου εργασία διαπραγματεύομαι τα τραύμα και την αρρώστια του σώματος, με το οποίο ξεκίνησα να ασχολούμαι στο 2^ο εξάμηνο του παρόντος μεταπτυχιακού στο Τμήμα Πλαστικών Επιστημών και Επιστημών της Τέχνης.

Τον Δεκέμβριο του 2019 έρχονται δυσάρεστες ειδήσεις και εικόνες από την σε χρόνο ρεκόρ 7 ημερών, προκειμένου να στεγάσει εκατοντάδες νοσούντες. Σε χώρες του δυτικού κόσμου συναντούμε εικόνες με κομβόι στρατιωτικών οχημάτων που μεταφέρει χιλιάδες νεκρούς από τον θανατηφόρο ιό σε μαζικούς τάφους. Αυστηρά μέτρα κοινωνικής απομόνωσης σε ύψιστο βαθμό παγκοσμίως. Πώς γίνεται κάτι τόσο μικρό και αόρατο να προκαλέσει κάτι τόσο μεγάλο και οικουμενικό?

Ο κατ' οίκων εγκλεισμός που επέβαλε στην κοινωνία η πανδημία του κορονοϊού Covid-19, η απαγόρευση των μετακινήσεων σε δημόσιους χώρους και το πως θα ορίζουμε τον δημόσιο χώρο μετά από αυτήν, δεν θα μπορούσαν να με αφήσουν αμέτοχο και να μην ασχοληθώ με αυτό το γεγονός όταν ειδικά συμμετέχω σε ένα μεταπτυχιακό με τίτλο «Τέχνη και Δημόσιος Χώρος». Δημιουργούνται, λοιπόν, εύλογα τα ερωτήματα: Τι έργα θα δημιουργηθούν και θα παρουσιαστούν σε έναν χώρο που περιορίζεται λόγω συνθηκών; Ο δημόσιος χώρος μπαίνει σε παύση; Πως θα είναι η κίνηση των πολιτών σε αυτόν μετά το πέρας της πανδημίας; Τί θα απογίνουν οι ανθρώπινες σχέσεις με τον φόβο να γίνεται οικείος και την κοινωνία να μην έχει άλλη αξία πέρα από την επιβίωση; Αν η ανθρώπινη ύπαρξη αντιμετωπίζεται έτσι, πως ορίζεται ο δημόσιος χώρος; Ερωτήματα που επαναφέρουν την ανάγκη επαναστοχασμού πάνω στην ανθρώπινη ταλάντευση ανάμεσα στον πολιτισμό και τον θάνατο.

Ο φόβος για το άγνωστο και η ανησυχία για τις συνέπειες της πανδημίας ήταν τα κίνητρα που με οδήγησαν να ασχοληθώ με το τραύμα ως έννοια και να συνδέσω τον κορονοϊό ενδόμυχα με τον καρκίνο, αφού ανασύρθηκαν αυτόματα στο μυαλό μου θλιβερά προσωπικά βιώματα και αναμνήσεις από ένα πολύ αγαπημένο μου πρόσωπο, τον πατέρα μου. Η σύνδεση αυτή στηρίχτηκε στην ομοιότητα των δυο παθήσεων, κορονοϊού και καρκίνου, ως προς το ότι δεν γνωρίζουμε ούτε την ακριβή αιτία που τις δημιουργεί, ούτε τη θεραπεία τους.

Αναδύεται λοιπόν ένα δίπολο: από τη μία η ανεκτίμητη αξία της ζωής και η προστασία της από την μεριά της πολιτείας καταργώντας βασικές ελευθερίες, και από την άλλη, το τραύμα που δημιουργείται από αυτόν τον επιβεβλημένο εγκλεισμό, απομακρύνοντάς μας από τους οικείους μας και τις δραστηριότητές μας, από τη ζωή όπως την ξέραμε ως τώρα, κάνοντάς μας κοινωνούς του ανοίκειου.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά θα προσπαθήσω να αναδιατυπώσω και να προβάλλω στον δημόσιο χώρο, φέρνοντας το ιδιωτικό του ανθρώπινου σώματος σε κοινή θέα. Η αρρώστια, το τραύμα, ο πόνος είναι στοιχεία που δημιουργούν έντονες ψυχολογικές εκδηλώσεις. Η οργή, η άρνηση, η κατάθλιψη αποτελούν στάδια ψυχολογικής διαχείρισης ενός καταστροφικού γεγονότος, όπως είναι ο θάνατος. Ο καρκίνος και ο ρόλος του ξενιστή στο ανθρώπινο σώμα καθώς και η μνήμη, είναι στοιχεία που με απασχολούν σε αυτήν την δουλειά.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας μου βρίσκεται το θεωρητικό πλαίσιο που υποστηρίζει το καλλιτεχνικό μου έργο. Στην αρχή, γίνεται μια θεωρητική πλαισίωση του σώματος, όπως αυτό αντιμετωπίστηκε στις διάφορες εποχές της ανθρώπινης δραστηριότητας μέχρι και σήμερα. Έπειτα εξετάζεται ο ρόλος της νόσου και της πανδημίας και το αποτύπωμά τους στην ψυχή των ανθρώπων. Στην παρακάτω ενότητα πραγματευόμαστε τον φόβο και το τραύμα, τις ψυχολογικές αντιδράσεις σε αυτό. Στο τελευταίο κεφάλαιο έρχεται η κάθαρση-ίαση, ξεκινώντας από τον σαμανισμό, τον ιερέα-θεραπευτή της απαρχής των ανθρώπων, περνώντας μετά σε μια αναφορά στη σωματική ενδοσκόπηση, που εξυπηρετεί τη θεωρητική βάση για τη χρήση αξονικών τομογραφιών στα καλλιτεχνικά έργα μου

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας αναλύεται η κεντρική ιδέα της έκθεσης και έπειτα παρατίθενται έργα καλλιτεχνών, ως σημεία-αναφορές που έχουν επηρεάσει το έργο μου. Τέλος, παρουσιάζονται φωτογραφικά το σύνολο των έργων της έκθεσής μου, δίνοντας μια οπτική απόδειξη όλων όσων έγινε προσπάθεια να επικοινωνηθούν στην εργασία αυτή.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Θεωρητική πλαισίωση σώματος

« Το σώμα δεν είναι απλώς η γύμνια του ή όχι. Ντυμένο ή γυμνό , το σώμα υποβόσκει σε κάθε πράξη επικοινωνίας, αποκαλύπτοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός πολιτισμού ή μιας ομάδας. Ένας πολιτισμός, ακόμα και αν δεν ντύνει με μια συγκεκριμένη στολή τα σώματα, τα σφραγίζει. Πολιτιστικά καθορισμένο και κάποτε υπερκαθορισμένο το σώμα του άλλου, κινείται στον ρευστό χώρο που ορίζει η δική του πραγματικότητα και η δική μας φαντασίωση για αυτό».

(Πέπη Ρηγοπούλου,, 2008, σ.49).

Στην ιστορία του ανθρώπινου είδους το σώμα κατέχει μια κεντρική θέση στην αντιπαράθεση μεταξύ του διπόλου ύλης-πνεύματος και έχει επηρεάσει βαθύτατα τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την επιστήμη και την τέχνη.

Η αρχαία ελληνική γραμματεία ασχολείται με τη διάκριση ανάμεσα στο νου και το σώμα, υποτιμώντας το δεύτερο σε σχέση με το πρώτο, υμνώντας την διάνοια και τον σκεπτόμενο νου. Ο χριστιανισμός αντιλαμβάνεται την υλική και ατελή διάσταση του ανθρώπου. Αργότερα ο Διαφωτισμός και η σκέψη του Descartes συναινούν σε αυτή τη διττή υπόσταση και τονίζουν τον ρόλο της λογικής σκέψης στην κατανόηση του κόσμου. Οι αισθήσεις διαστρεβλώνουν την αλήθεια και δεν μπορούν να οδηγήσουν στην γνώση (Pitts, 2022, σ.26).

Στην ιστορία της Τέχνης το σώμα κατέχει περίοπτη θέση από την αρχαία γλυπτική έως τον 19^ο αιώνα και βασίζεται στην αισθητική κατηγορία του ωραίου, του συμμετρικού και αρμονικού. Αποδεικνύεται, όμως, πως τον κυρίαρχο λόγο τον έχουν οι εκάστοτε μορφές εξουσίας και όχι ο ίδιος ο καλλιτέχνης. Η εκκλησία, το κράτος, οι πολιτικές που ακολουθούνται ελέγχουν και καθορίζουν τον τρόπο που το σώμα αναπαρίσταται στην τέχνη(Μαγουλά, 2020, σσ.12-13).

1.1 Freud και ψυχανάλυση

Με τη φροϋδική ψυχαναλυτική θεωρία παρουσιάζεται η θεωρία του Ασυνειδήτου, περιγράφοντας ότι τόσο το υποκείμενο όσο και η κοινωνία σχηματίζονται και καθορίζονται από μηχανισμούς που είναι πέρα από τη δυνατότητα ελέγχου τους (Μακρυγιάννη α', 2004, σσ.18-20).

Σε αντίθεση με πολλές θεωρίες του πολιτισμού, στη μελέτη του Freud «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» υπεισέρχεται συνειδητά το στοιχείο της επιθυμίας και δι' αυτής ο πολιτισμός αποκτά σωματικότητα, χωρίς να σταματήσει να λαμβάνεται υπόψη η

θεωρία της εξέλιξης. Μόνο που σε αυτήν περιλαμβάνονται πλέον το εγώ και το αυτό. Μιλά για το αίσθημα του εαυτού μας, για την ανάδυση του εγώ ως αυτόνομης, ενιαίας και ευδιάκριτης οντότητας προς τα έξω, αλλά όχι προς τα μέσα όπου καιροφυλακτεί το αυτό. Στο εγώ περιλαμβάνεται και το σώμα μας, το οποίο αντιλαμβάνεται έτσι τα όρια του εκτός από την ερωτική κατάσταση όπου τα όρια εξαλείφονται. Αναδύεται λοιπόν η διαμάχη ανάμεσα στην αρχή της ηδονής και σε αυτήν της πραγματικότητας αφ' ενός και αφ' ετέρου ο διττός χαρακτήρας της αρχής της ηδονής που αποτελεί ένα δίπολο με την αρχή του θανάτου. Στην παιδική ηλικία έχουν την ρίζα του όλες οι μελλοντικές νευρώσεις και γενικότερα οι ψυχικές διαταραχές του ανθρώπου (Ρηγοπούλου, 2003, σσ.80-85).

Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες το σώμα νοείται ως πολιτισμένο και ελεύθερο, ακολουθεί κανόνες, αναπαράγει κώδικες, είναι καλυμμένο με την ένδυση, κινείται, μιλάει, συμπεριφέρεται και συναναστρέφεται βάσει καλών τρόπων (Ρηγοπούλου, 2008).

Με την εμφάνιση του μοντερνισμού τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα παρατηρείται μια ανανέωση στην αντίληψη για το σώμα και το υποκείμενο, υποστηρίζοντας ότι αυτά διαμορφώνονται πολιτισμικά και καθορίζονται κοινωνικά (Pitts, σσ.27-28).

1.2 Το σώμα στην εποχή της Μετα-νεωτερικότητας

Στη εποχή της μετα-νεωτερικότητας το σώμα βρίσκεται σε μια ατέρμονη κατάσταση κατασκευής, τροποποίησης και επανασχηματισμού και με τη βοήθεια της τεχνολογίας και των επιτευγμάτων της ιατρικής αντιμετωπίζεται ως ένας σύνθετος μηχανισμός που μπορεί να επαναπρογραμματιστεί ώστε να εκτελεί αρτιότερες λειτουργίες. Η σύλληψη του σώματος ως ενοποιημένη ολότητα εξασθενεί, ενώ η πλαστική χειρουργική βρίσκεται στο όριο μεταξύ ιατρικής και ομορφιάς. Η γήρανση θεωρείται ανωμαλία και κάτι που πρέπει να θεραπευτεί (Μακρυγιώτη β', 2004, σσ.315-327).

Ο μετα-μοντερνισμός δεν φέρνει τόσο μια ριζική αλλαγή, όσο μια δυνητική μετατόπιση προς έναν πιο ανοιχτό χώρο, μέσα στον οποίο μπορεί να εκφραστεί η ετερότητα μέσα από διαφορετικές ταυτότητες, βιώματα και αφηγήσεις. Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 60 και μετά το σώμα του καλλιτέχνη αποκτά κεντρική σημασία, ερχόμενο στο προσκήνιο τόσο ως υποκείμενο όσο και ως αντικείμενο του έργου. Ζωγραφισμένο ή ζωντανό, ακίνητο ή παλλόμενο, γυμνό ή καλυμμένο, αποδεσμεύεται από την παραδοσιακή ζωγραφική και συναντάται σε ένα εύρος νέων μέσων όπως η φωτογραφία, η performance και το βίντεο (Warr & Jones, London, 2000, σ.11).

Με την είσοδο της performance art πραγματοποιείται μια ριζική καμπή στην τέχνη. Οι ίδιοι οι καλλιτέχνες, εισάγοντας το υλικό σώμα στη δράση τους, πραγματοποιούν μια κριτική χειρονομία έναντι των παγιωμένων τρόπων θέασης της τέχνης και των συνακολούθων θεσμών των γκαλερί και των αιθουσών τέχνης, καθώς και έναντι της οικονομικής αλυσίδας των σχέσεων μεταξύ καλλιτέχνη, εμπόρου, συλλέκτη, κριτικού. Κατ' επέκταση το ίδιο το σώμα λαμβάνει τη διάσταση ενός δημόσιου χώρου όπου πραγματοποιούνται συγκρούσεις, αντιθέσεις και προστριβές (Μαγουλά, 2020, σ.20).

1.3 Φουκώ και κοινωνικός κονστρουκτιβισμός

Η θεωρία του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού με κύριο εκφραστή τον Michel Foucault αντιλαμβάνεται το σώμα ως μια κοινωνική κατασκευή. Δεν είναι ουδέτερο, αλλά λαμβάνει πολιτικό φορτίο καθώς εμπλέκεται δυναμικά σε σχέσεις και συστήματα εξουσίας. Η έννοια της βιοπολιτικής είναι κεντρική στο έργο του καθώς περιγράφει την μετάβαση από την ηγεμονική εξουσία προς τη βίο-εξουσία (18^{ος} αιώνας). Με τον όρο αυτό περιγράφεται η ευρεία χρήση και εφαρμογή πρακτικών πάνω στο ατομικό σώμα, πρακτικών παρατήρησης, εκπαίδευσης, επιτήρησης και ελέγχου των σωμάτων, οι οποίες αποσκοπούν στην ένταξη και την κατηγοριοποίησή τους εντός διαφόρων μορφών συστημάτων ελέγχου. Οι πρακτικές αυτές επικεντρώνονται στις βιολογικές διαδικασίες του σώματος αποσκοπώντας στο να το ρυθμίσουν και κατά κάποιον τρόπο να το προγραμματίσουν. Πρόκειται επί της ουσίας για τεχνικές διαχείρισης ελέγχου της ζωής των σωμάτων των υποκειμένων. Αυτές οι μορφές χειραγώγησης των σωμάτων, της ζωής και των επιθυμιών τους είναι οι μικρό-εξουσίες που έχουν αντικαταστήσει την εξουσία της κυρίαρχης μορφής του ηγεμόνα και ρυθμίζουν τη ζωή των υποκειμένων στο σύνολό της.

Το σώμα δεν είναι ένα πεδίο πολιτικά και κοινωνικά ουδέτερο. Το ότι βρίσκεται σε άρρηκτη σχέση με το κοινωνικό-οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό context καθιστά δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στον ατομικό, προσωπικό χώρο και τον δημόσιο, συλλογικό. Το σώμα δηλαδή του καλλιτέχνη, ζωντανό και παρόν αποτελεί τον τόπο-σημείο όπου τα όρια ανάμεσα στην ατομική και τη δημόσια σφαίρα αρχίζουν να διαλύονται (Μαγουλά, 2020, σσ.24-27).

1.4 Το σώμα ως project (body project)

Με το σώμα ως project ασχολούνται ο Chris Shilling και ο Antony Giddens, οι οποίοι παρατηρούν μια αυξανόμενη τάση των ανθρώπων να επιμελούνται τα σώματά τους, να τα φροντίζουν, αντιλαμβανόμενοι το σώμα ως μια οντότητα, η οποία δύναται με την κατάλληλη εργασία, άσκηση και προσπάθεια να βελτιωθεί. Η αντίληψη αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με την κατασκευή της ατομικής ταυτότητας του υποκειμένου. Έτσι το σώμα, ως ο τόπος του υποκειμένου επανασχεδιάζεται μέσω πρακτικών τροποποίησης και αναδιαμόρφωσης (Μακρυνιώτη, 2004, σσ.27-28). Εκδοχές σωματικών σχεδίων βρίσκουμε στην υγεία, το fitness, διατροφή, πλαστική χειρουργική και body art.

Ιδιαίτερα στην υγεία δίνεται μεγάλη έμφαση στην ύστερη μετα-νεωτερικότητα επενδύοντας προσοχή, χρόνο και χρήμα στη σωματική τους φροντίδα και ευημερία. Οι νέες τεχνολογίες και τα επιτεύγματα στην ιατρική, καθώς και το ενδεχόμενο απειλής του σώματος από αρρώστιες, ανεπιθύμητες εισβολές και ενδεχόμενους κινδύνους, έχουν δημιουργήσει μια συνθήκη αυξημένης επικινδυνότητας και άγχους γύρω από την κατάσταση του σώματος. Το σώμα μπαίνει στο μικροσκόπιο και γίνεται ένας τόπος-σημείο διαπραγμάτευσης τόσο για το ίδιο το άτομο, όσο και για την κοινωνία στο σύνολό της, με σκοπό να προστατευτεί, να βελτιωθεί η κατάστασή του και να επιλυθεί το κοινωνικό άγχος που απορρέει από τις πιθανότητες/ενδεχόμενα αφανισμού του.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της τάσης είναι η αποφυγή τρόπων ζωής που μπορεί να κλονίσουν την ακεραιότητα του και η υιοθέτηση πρακτικών όπως η επιλογή βιολογικών προϊόντων, η εγκατάλειψη του καπνίσματος και η αντικαπνιστική νομοθεσία, οι καμπάνιες για την πρόληψη ορισμένων ασθενειών, όπως η παχυσαρκία και ο διαβήτης. Επίσης παρατηρείται μια αυξανόμενη στροφή σε εναλλακτικές μεθόδους ιατρικής πρόληψης και θεραπείας, όπως οι ολιστικές θεραπείες, γιόγκα, ομοιοπαθητική κλπ. (Μαγουλά,2020,σσ.29-30).

Στο επίκεντρο του θεωρητικού διαλόγου τίθεται το ζήτημα του ορίου του σώματος, καθώς αυτό δεν φαίνεται να τελειώνει στο φυσικό βιολογικό του όριο: το δέρμα. Παραδείγματα από τον χώρο της ιατρικής- προσθετικής χειρουργικής, μεταμοσχεύσεις, επεμβάσεις φύλου, επιβεβαιώνουν ότι οποιαδήποτε βεβαιότητα γύρω από το σώμα είναι μια πλάνη, καθώς αυτό επαναδιαπραγματεύεται διαρκώς τα όρια του. Οι καλλιτέχνες υιοθετούν πρακτικές σωματικού πόνου, όπως κόψιμο του δέρματος, τροποποίησή του, έπειτα τη διαδικασία επούλωσης και ανάρρωσης, χρησιμοποιώντας αυτές τις πρακτικές ως εργαλείο καλλιτεχνικής έκφρασης(Acker).

1.5 Υπερανθρωπισμός

Ο Υπερανθρωπισμός είναι ένα διανοητικό και πνευματικό κίνημα που επιβεβαιώνει τη δυνατότητα και την επιθυμία της ριζικής βελτίωσης της ανθρώπινης συνθήκης μέσω του εφαρμοσμένου ορθού λόγου, αναπτύσσοντας ευρείες τεχνολογίες που εξαλείφουν το γήρας και αναβαθμίζουν τις διανοητικές, ψυχικές και σωματικές ικανότητες του ανθρώπου. Ο Υπερανθρωπισμός δεν κάνει τίποτα άλλο από το να στοχεύει στην απελευθέρωση του ανθρώπου από τους βιολογικούς του περιορισμούς. Αυτή η αναβάθμιση είναι αναπόφευκτη, επειδή συνιστά το επόμενο στάδιο στην ανθρώπινη εξέλιξη και αποτελεί ηθικό καθήκον διότι θα θεραπεύει νόσους, θα μειώνει τις ανισότητες, θα μας καθιστά πιο ευφείς και πιο ευτυχισμένους, όπως πίστευε ο Feuerbach (Τάσης, 2021).

Ο φιλόσοφος John Harris ορίζει την ανθρώπινη δυσλειτουργία ως μια κατάσταση, στην οποία ορθολογικά κανείς δεν θέλει να βρίσκεται. Όχι σε σύγκριση με άλλους ανθρώπους που λειτουργούν φυσιολογικά, αλλά συγκριτικά και με άλλες πιθανές εναλλακτικές. Υπό αυτήν την έννοια, νόσος είναι οποιαδήποτε ανεπιθύμητη κατάσταση, η οποία θα μπορούσε να αποφευχθεί ή να διορθωθεί και με αυτόν τον ορισμό όλοι μας είμαστε εν δυνάμει ασθενείς. Αν το αποδεχτούμε αυτό, τότε είναι καθήκον μας να αναβαθμιστούμε, να διορθώσουμε τα λάθη μας. Αυτή η θεωρία φυσικά εγείρει ερωτήματα ηθικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα και έχει δεχτεί σφοδρή κριτική (Τάσης, 2021).

2. Νόσος-Πανδημία

«Αν το σώμα δεν υπάρχει ποτέ μόνο του, καθώς η καθαρή σωματικότητα είναι σχήμα, διάνοημα, αλλά το σώμα είναι πάντα και η εικόνα του, τότε θα πρέπει ίσως να αποδεχτούμε ότι και η ασθένεια είναι πάντα και η μεταφορά της, η οποία εξαρτάται ομοίως από τον ολιτιστικό επικαθορισμό, τους παραδεδομένους κώδικες και το πανταχού παρόν στοιχείο της εύρεσης, καθώς δείχνει να είναι το εύρημα αυτού που τη βιώνει, τη φαντασιώνεται, την κρίνει και τη μεταδίδει»(Ρηγοπούλου, 2016, σ.246).

Τέχνη, σώμα/ψυχή, νόσος. Η αρχαία ελληνική τραγωδία κληρονομεί από το έπος το θέμα της επιδημικής νόσου, του λοιμού, που έχει ηθικό-πολιτικά αίτια και προεκτάσεις, όπως συμβαίνει και στην πρώτη ραψωδία της Ιλιάδας. Η ακρογιαλιά της Τρωάδας σκεπάζεται από πτώματα που δεν έπεσαν ηρωικά στη μάχη, αλλά θύματα μιας νόσου που από τη μια είναι θεική τιμωρία της ύβρεως και από την άλλη καθιστά τον νοσούντα επίφοβο και απεχθή λόγω των συμπτωμάτων του. Δημιουργείται λοιπόν ένα ερώτημα: Πόσο ένοχος είναι κάθε ασθενής; Πόσο η νόσος του είναι η ποινή για τις αδικίες που διέπραξε στον πόλεμο; Και γιατί κάποιος από τους Αχαιούς και όχι κάποιος άλλος πρέπει να τιμωρηθούν για αυτές;(Ρηγοπούλου, 2016, σ.137).

Πολλοί είναι οι λοιμοί που έχουν πλήξει την ανθρωπότητα έως σήμερα έχοντας προκαλώντας τον θάνατο χιλιάδων ή και εκατομμύρια ανθρώπων. Από τον λοιμό των Αθηνών και την πανώλη στην ισπανική γρίπη, την ευλογιά και τη σύφιλη στη χολέρα, τη φυματίωση και την ελονοσία στην πανούκλα και το AIDS. Φτάνουμε στο σήμερα και την έκρηξη κρουσμάτων από κορονοϊό Covid-19, μια πανδημία που συντάραξε την παγκόσμια κοινότητα και επηρέασε άρδην την ζωή όπως την ξέραμε ως τώρα.

Αλλά και ο καρκίνος στην παρούσα εργασία αντιμετωπίζεται ως μια μορφή «πανδημίας», μιας και από τον 20 αιώνα έχει εισβάλει βίαια στις δυτικές κοινωνίες και παρόλη την ιατρική έρευνα που γίνεται σχετικά, ακόμα το τοπίο παραμένει θολό σε σχέση με το τι τον προκαλεί και πως θεραπεύεται.

Οι ψυχολογικές αντιδράσεις του ασθενούς μετά από ένα τόσο δυσάρεστο γεγονός όσο ο καρκίνος, είναι η άρνηση και η απομόνωση, ο θυμός, η συνδιαλλαγή, η κατάθλιψη και η αποδοχή. Όμως και το ίδιο το περιβάλλον του ασθενούς αναπόφευκτα διακατέχεται από φόβο και ανησυχία, ενοχές, άγχος, θυμό, λύπη (Ζωγραφάκης, 2013, σ.33).

Η τέχνη και η ιατρική είναι δυο διακριτά πεδία. Αισθητική απόλαυση το ένα. Υγεία το άλλο. Και οι δυο έχουν να κάνουν με την ψυχή και το σώμα, ζητούν να διεισδύσουν από τους δικούς τους δρόμους μέσα και πέρα από τα φαινόμενα, για να κάνουν τα αόρατα ορατά. Η λέξη ενδοσκόπηση που νοείται εδώ ως ψυχολογική ή/και σωματική, σηματοδοτεί ακριβώς αυτήν την διαφορετική τεμνόμενη κατάδυση από την αινιγματική επιφάνεια των ορατών, στους κόσμους που κρύβουν τα άδηλα (Ρηγοπούλου, 2016, σ.21).

Όταν η τέχνη μιλά για τη αρρώστια ρέπει στο να τη δει ως ψυχο-σωματική. Η ψυχική κατάσταση του ασθενούς είναι συνδεδεμένη με τη σωματική του υγεία ή ασθένεια, καθώς και με την ίασή του. Επίσης η νόσος έχει και ηθικό και πολιτικό χαρακτήρα. «Φαίνεται πως με την πανούκλα», γράφει ο Αρτώ, «καθαρίζει ένα συλλογικό, γιγαντιαίο απόστημα, τόσο ηθικό όσο και κοινωνικό» (Ρηγοπούλου, 2016, σ.18).

3. Φόβος-Τραύμα

Παρατηρώντας τους ανθρώπους και τα έντομα, στον καιρό του, ο Ηράκλειτος έφτιαξε μια παρομοίωση: «Όπως μια αράχνη στο κέντρο του ιστού της, μόλις μια μύγα κόβει ένα νήμα του, το αισθάνεται και τρέχει γρήγορα σαν να υπέφερε για το κομμένο νήμα, έτσι και η ψυχή του ανθρώπου, όταν ένα μέρος του σώματος τραυματίζεται, ορμάει προς τα 'κει σαν να μη μπορεί να υποφέρει τη λαβωματιά του σώματος με το οποίο είναι δεμένη γερά και αρμονικά»(Σιδέρης,2006 σ.3).

Η πληροφορία από το πάσχον σώμα στη βιώσαν ψυχή φτάνει μέσα από δυο διαύλους, τις αισθητικό-κινητικές οδούς και μέσα από την εμπειρία του σώματος και της ύπαρξης. Έτσι προκύπτουν τέσσερις εκφάνσεις του πάσχοντος σώματος ως προς την εμπειρία της ψυχής:

- *Απώλεια* κατάστασης, λειτουργικής δυνατότητας ή ανατομικού στοιχείου. Ένα μεταβλητού μεγέθους πένθος βρίσκεται εδώ στο επίκεντρο.
- *Απειλή* επακόλουθης απώλειας, που πλαισιώνεται από εικασίες, φαντασιώσεις του ίδιου το πάσχοντος ή των άλλων. Ο φόβος, η αγωνία και το άγχος είναι εδώ το τρίπτυχο που διανθίζει μέρες και νύχτες.
- *Δυσλειτουργία* σωματική, ψυχική, κοινωνική που γεννά πραγματικές ή φανταστικές διαφορές του πάσχοντος από τους άλλους. Ανημποριά, παραίτηση, ταπείνωση προκύπτουν από αυτήν την αίσθηση της υστέρησης κατά την σύγκριση με τον άλλον, που και πάλι εγγράφεται στη διαλεκτική του φαντασιακού: Ιδίως στο παράπνομο με τις δυο συνιστώσες του (οργή και πόνος) και στο συνακόλουθο ενδεχόμενο να «σε πνίξει το ίδιο το παράπνομο» μέσα στην κατάθλιψη.
- *Οδύνη, τέλος*: Ο σωματικός πόνος όπως μεταγράφεται σε πληροφορία στην ψυχή. Και ο ψυχικό πόνος, η εμπειρία που πλήττει την ψυχή και ως προς τις τέσσερις διαστάσεις που αναφέραμε: Απώλεια, απειλή, δυσλειτουργία, πόνος του σώματος.

Βλέπουμε λοιπόν πώς συμπλέκονται στην σωματική πάθηση οι τρεις πτυχές της ψυχικής συγκρότησης:

- Το *Πραγματικό*, κυρίως σαν πάθη του σώματος και άγχος
- Το *Φαντασιακό*, σαν αναμόρφωση του χάρτη της εμπειρίας και του τοπίου της ύπαρξης, ιδιαίτερα μέσα από την εικόνα του σώματος και τη φαντασίωση, καθώς και από τα πλήγματα που υφίσταται ο ναρκισσισμός.
- Το *Συμβολικό*, ιδίως σαν ανάδυση νέων συμβολικών αναφορών και αναγκών σαν προσφυγή σε αναζήτηση για νέα σημεία, κώδικες, χειρονομίες, λόγια... (Σιδέρης,2006 ,σσ.3-5).

Η αρρώστια είναι μια μαύρη γνώση για να μάθεις επώδυνα το σώμα σου, γιατί σου επιβάλλει να το ακούσεις, να το γνωρίσεις. «Είτε πρόκειται για το σώμα του άλλου είτε για το δικό μου σώμα» γράφει ο Merleau-Ponty, « δεν έχω άλλο τρόπο να γνωρίσω το ανθρώπινο σώμα από το να το ζήσω, δηλαδή να λάβω υπόψη το δράμα που το διαπερνά και να διαπραγματευτώ μαζί του», γιατί « η εμπειρία του σώματος καθ' αυτού αντιτίθεται στο ρεύμα σκέψης που διαχωρίζει το αντικείμενο από το υποκείμενο και το υποκείμενο από το αντικείμενο και που δεν μας δίνει παρά τη σκέψη του σώματος ή το σώμα ως ιδέα και όχι την εμπειρία του σώματος ή το σώμα ως πραγματικότητα» (Ρηγοπούλου, 2003, σσ.356).

Ο πόνος είναι μια κατάσταση που συναντά δυσκολία κατά την έκφρασή της. Το υποκείμενο που πονά είναι το μόνο που μπορεί να έχει την βεβαιότητα της εμπειρίας του πόνου. Είναι μια κατάσταση μη δυνάμενη να μοιραστεί και να κοινωνηθεί, ακριβώς επειδή είναι ένα γεγονός που αντιστέκεται στη γλώσσα. *«Ο σωματικός πόνος δεν αντιστέκεται απλώς στη γλώσσα, αλλά την καταστρέφει ενεργά, επιφέροντας μια άμεση επιστροφή σε μια κατάσταση προγενέστερη της γλώσσας, στους ήχους και τις κραυγές στα οποία καταφεύγει το ανθρώπινο ον πριν μάθει κάποια γλώσσα»*(Scarry, 1985, σ.363).

Το πάσχον σώμα έχει ανάγκη από καθαριότητα και τάξη. Πρέπει να τακτοποιεί το μικρό του σύμπαν κάθε μέρα, γιατί με την εξωτερική τάξη, την τάξη στον χώρο, αναπληρώνει τη δική του αταξία. (Ρηγοπούλου, 2003, σσ.376).

Η θεωρία το Freud έρχεται να αφαιρέσει το φωτοστέφανο του έρωτα και της γέννησης, υπενθυμίζοντας ότι γεννιόμαστε ανάμεσα σε κάτουρα και κόπρανά. Πολύ συχνά οι διάφορες νευρώσεις έχουν να κάνουν με ενοχλήσεις από μυρωδιές, ανάμνηση μιας απαγόρευσης που ο άνθρωπος πλέον έχει ενσωματώσει. Και τούτο διότι το εγώ χαράζει δύσκολα και επώδυνα το όριά του από το περιβάλλον, αφ' ενός, και από το αυτό, αφ' ετέρου,. Έτσι το να μιλάμε για ένα απόλυτα αυτόνομο, ενιαίο και ευδιάκριτο εγώ, είναι τελικά μια αυταπάτη.

Ο διαχωρισμός σώματος-κόσμου που ακολουθεί αυτόν τον πρώτο διαχωρισμό από τη μητέρα, είναι μια απάντηση στον πόνο και μια αναγνώριση -ότι η ηδονή δεν έχει απεριόριστη εξουσία.

Γιατί όμως, αναρωτιέται ο Freud είναι δύσκολη η ευτυχία; Διότι, απαντά, υπάρχει ο πόνος που έχει να κάνει με την υπεροχή της φύσης, με την αδυναμία του σώματος και με την ατέλεια των μέτρων που ρυθμίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Οι πηγές το πόνου, λοιπόν, είναι πολλές, ενώ συνήθως η πηγή που αναγνωρίζουμε είναι μόνο η κοινωνική. Ο πολιτισμός μοιάζει υπεύθυνος για την αθλιότητά μας, αλλά και από αυτόν αντλούμε οτιδήποτε για να προφυλαχθούμε από αυτόν. Ωστόσο παρά την τεχνική πρόοδο και την εκπλήρωση των αναγκών η ευτυχία δεν είναι μεγαλύτερη. (Ρηγοπούλου, 2003, σσ.87-88).

Το έργο της Frida Kahlo στην σύγχρονη τέχνη αποτελεί μια τομή. Ως τότε σχεδόν κανείς καλλιτέχνης σε Δύση και Ανατολή δεν έχει ζωγραφίσει τον εαυτό του νεκρό ή σε αποσύνθεση. Η καταγραφή των επεμβάσεων που έκαναν στο κορμί της οι χειρουργοί δεν είναι μόνο μια κραυγή πόνου και διαμαρτυρίας. Καταγράφοντας τις πληγές της δραματοποιεί την εικόνα της με έναν τρόπο που συνεχίζει, αλλά και αντιπαράκειται σε μια μακραίωνη παράδοση αναπαράστασης του ανθρώπινου κορμιού, μαγική είτε χειρουργική (Ρηγοπούλου, 2003, σσ.366-376).

4. Κάθαρση –ΐαση

Άλλ' εσθ' ο θάνατος λóισθος ιατρός κακών»
Είναι όμως ο θάνατος ο έσχατος θεραπευτής των κακών.

Σοφοκλής, 496-406 π.Χ, Αρχαίος τραγικός

4.1 Σαμανισμός

Για όποιον επιχειρεί να διερευνήσει συνδυαστικά την τέχνη και την ιατρική, η αρχέγονη ή εναρκτήρια στιγμή θεωρείται ότι είναι η προϊστορική εποχή του σαμανισμού (Ρηγοπούλου, 2016, σ.21). Ο προϊστορικός Σαμάνας ήταν και ο γλύπτης της φυλής, ο σοφός αυτός που μπορούσε ακόμη και να προβλέψει γεγονότα και καταστάσεις.

Η λέξη «σαμάν» θεωρείται μογγολικής προέλευσης (από την διάλεκτο των Tungusi στην περιοχή της ανατολικής Σιβηρίας) και σημαίνει «εκείνος που βρίσκεται σε κατάσταση έκστασης», αλλά σταδιακά άρχισε να χρησιμοποιείται ως γενικός όρος που χαρακτηρίζει τους ιερείς, μάγους θεραπευτές.

Σύμφωνα με τους ανθρωπολόγους ο σαμανισμός παρουσιάζεται με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά σε διαφορετικές γεωγραφικά και πολιτισμικά περιοχές όπως, για παράδειγμα, στη Σιβηρία, στη Βόρεια και Νότια Αμερική, στην Ινδονησία, στην Ωκεανία.

Με το όρο «Σαμανισμός» εννοείται ένα πολύπλοκο λατρευτικό μαγικό και θρησκευτικό σύστημα, που διαμορφώνεται γύρω από την τεχνική της έκστασης. Θεωρείται πως είναι επίσης μία μυστικιστική εμπειρία που προηγείται χρονολογικά τόσο της έννοιας της θρησκείας όσο και της φιλοσοφίας, καθώς εμφανίζεται πριν από αυτές. Οι χαρακτηριστικές του τελετουργίες αποτελούν την αρχαιότερη μορφή όλων εκείνων των μυστηριακών πρακτικών, που αποσκοπούν στη διεύρυνση της συνειδητότητας. Οι Σαμάνοι, κυρίως στις αρχαϊκές εποχές, θεωρούνταν πως ήταν οι πρώτοι που αναζήτησαν το νόημα της ζωής και τον έλεγχο εκείνων των δυνάμεων που επηρέαζαν σημαντικά την καθημερινότητα των ανθρώπων (Κληματσίδας 2020).

Η πρακτική του σαμανισμού έχει τις ρίζες της στον ανιμισμό και σχετίζεται με την προσπάθεια κατανόησης των αρχών του κόσμου, της γης και των ζώων, καθώς πρόκειται για μια υπαρξιακή αναζήτηση του νοήματος της ζωής και του θανάτου.

Ο σαμάνος (šamán) είναι συνήθως ο ιερέας, ο μάντης, ο μάγος-θεραπευτής, ο ψυχοπομπός και τις περισσότερες φορές ο αρχηγός της οικογενειακής θρησκείας. Κατά τη διάρκεια της τελετής, ο σαμάνος, βρίσκεται σε μια κατάσταση έκστασης.

Πιστεύεται πως υπάρχουν δύο μορφές έκστασης. Στην πρώτη το σώμα του σαμάνου κατέχεται από το πνεύμα, ενώ κατά τη δεύτερη η ψυχή του σαμάνου φεύγει στον κόσμο των πνευμάτων. Η πρώτη είναι παθητική έκσταση, κατά την οποία ο σαμάνος παρουσιάζει τεράστια δύναμη και γνώση. Τρέμει, μαίνεται και τελικά πέφτει σε μια κατάσταση ασυνειδησίας, που μοιάζει με ύπνωση. Σε αυτήν την «καταληπτική

κατάσταση» στρέφεται στον κόσμο του ασυνείδητου και αποκτά υπερφυσικές δυνάμεις, όπως ικανότητα πυροβασίας, τρύπημα μελών του σώματος δίχως αιμορραγία κ.λπ. Οι ήχοι τυμπάνων αλλά και η χρήση παραισθησιογόνων φυτών είναι συνοδευτικά μέσα της τελετής.

Σκοπός του σαμάνου είναι η επίτευξη της βαθιάς έκστασης, προκειμένου ο ίδιος να καταφέρει να έρθει σε επαφή με πνεύματα και πράγματα πέραν του φυσικού κόσμου, ώστε να επιτευχθεί, ανάλογα με την περίπτωση, μια θεραπεία ή μια ευρύτερη μορφή γνώσης. Ο σαμάνος έχει ως αρχή, ότι αποτελεί ένα μέρος της ολότητας της φύσης, σχετίζεται άμεσα με όλες τις βιολογικές μορφές και δεν είναι υπεράνω αυτών. Αναλαμβάνει τέτοιου είδους εκστατικά ταξίδια, για να συναντήσει τον Θεό και να του παρουσιάσει μια προσφορά εκ μέρους της κοινότητας, για να συνοδέψει την ψυχή ενός πεθαμένου στην νέα του κατοικία κ.λπ. Η βοήθειά του είναι αναγκαία και στα τρία μεγάλα και σημαντικά γεγονότα της ζωής: τη γέννηση, τον γάμο και τον θάνατο.

Στον δρόμο αυτόν της απελευθέρωσης του πνεύματος του σαμάνου, ο οποίος εγκαταλείπει το σώμα του και ξεκινά για το εκστατικό ταξίδι, μπορεί να του συμπαρασταθούν υπερφυσικά όντα, όμως η δική του προσωπικότητα αποτελεί το κύριο αποφασιστικό στοιχείο.

Ο Mircea Eliade στο βιβλίο του: *Shamanism: archaic techniques of ecstasy* καταλήγει ότι ο σαμανισμός προϋπάρχει όλων των άλλων πνευματικών παραδόσεων στον πλανήτη και το πιο διακριτό (αλλά όχι το μοναδικό) στοιχείο του είναι το σαμανικό ταξίδι (ή όνειρο) σε άλλους κόσμους υπό διευρυμένη συνείδηση. Το πιο όμορφο στοιχείο του ταξιδιού αυτού είναι η αρχή της άμεσης αποκάλυψης (Κληματσίδας, 2020).

Ο σαμάνος δεν εισδύει στο δικό του ή σε κάποιο άλλο σώμα με την έννοια που το κάνουν ο ανατόμος ή ο γιατρός που εφαρμόζει μεθόδους ενδοσκόπησης. (Ρηγοπούλου, 2016, σ.46).

Στο δοκίμιο του Freud «Ανιμισμός, μαγεία και παντοδυναμία», συνδέονται τα στάδια ανάπτυξης του ανθρώπινου πολιτισμού με στάδια της λιμπιντικής εξέλιξης του ατόμου, αντιστοιχώντας τη φάση του ανιμισμού με τον ναρκισσισμό τη θρησκευτική φάση με την εύρεση του αντικειμένου(γονείς) και την επιστημονική με την περίοδο ωριμότητας του ανθρώπου που παραιτείται από την ηδονή χάριν της αρχής της πραγματικότητας αναζητώντας στο έξω κόσμο το αντικείμενο της επιθυμίας του.

Στο ερώτημα πώς προέκυψε και από τι καθορίστηκε η πολιτισμική εξέλιξη, Ο Freud απαντά ότι στον πρωταρχικό πυρήνα της οικογένειας η ανάγκη για συνεχή σεξουαλική ικανοποίηση, αφ' ενός, και εργασία, αφ' ετέρου οδηγεί στη δημιουργία αδελφικών ενώσεων στα πλαίσια του «τοτεμικού πολιτισμού». Δηλαδή στις συμμαχίες των αρσενικών αδελφών ενάντια στον πατέρα με στόχο τη διεκδίκηση της μητέρας και των θηλυκών αδελφών, ενώ οι πρωταρχικές απαγορεύσεις, τα πρώτα ταμπού, δηλαδή η απαγόρευση της ενδογαμίας, συνιστούν το πρώτο δίκαιο (Ρηγοπούλου, 2003, σσ.84).

Η εκπλήρωση της φονικής επιθυμίας που οδηγεί στον κανιβαλισμό και στην πλήρη εξαφάνιση του σώματος του πατέρα, ξυπνά στους υιούς την ενοχή που έχει για υπόβαθρο τον φόβο. Αυτό τους οδηγεί στην εξιδανίκευση και στη λατρεία του πατέρα, που καταβροχθίζοντάς τον έχουν πλέον ενσωματώσει και ταυτιστεί μαζί του. Η

ταύτιση αυτή τους οδηγεί στην εκ των υστέρων υπακοή σε αυτόν, αφού απαγορεύουν οι ίδιοι στον εαυτό τους την αιμομιξία. Ο νεκρός πατέρας μεταμορφωμένος σε ένα Τοτέμ, ένα είδωλο, ένα έργο τέχνης, γίνεται φύλακας και προστάτης (Ρηγοπούλου, 2016, σ.66).

4.2 Σωματική ενδοσκόπηση

Μια σειρά από τρυπανισμένα κρανία των προϊστορικών χρόνων μας πείθουν για την ικανότητα των πρωτόγονων να διεισδύσουν για ιατρικούς λόγους κάτω όχι μόνο από το ανθρώπινο δέρμα, αλλά και από το κρανιακό οστού(Ρηγοπούλου, 2016, σσ.71).

Άλλες πρακτικές ήταν οι ταριχεύσεις και η ζωοθυσία για να γίνει γνωστό το εσωτερικό του σώματος και η ανάλυση των οργάνων. Οι πρώτες συστηματικές απόψεις για την εσωτερική λειτουργία του ανθρώπινου σώματος και για τη σημασία της για την υγεία, τις νόσους και την ίαση θα εκφραστούν από του Ιπποκρατικούς και θα ασκήσουν μια μακρά επίδραση στα ιατρικά πράγματα. Ήδη από την εποχή εκείνη οι λέξεις χειρουργία χειρουργός, που αρχικά σήμαιναν κάποιον που δουλεύει με το χέρι του, συνδέονται με την χειρουργική και με αυτούς που την ασκούν.(Παπαρηγοπούλου, 2016, σσ8.6-87).

Ο Ντα Βίντσι είναι ο δημιουργός που ενώνει τέχνη και ιατρική. Τα σχέδια του που περιλαμβάνονται στα περίφημα Τετράδια, αποδίδουν το ανθρώπινο εσωτερικό.(104).

Με την πρόοδο της ιατρικής και τη δημιουργία νοσοκομείων, έγινε επιτακτική η ανάγκη εύρεσης μεθόδων απεικόνισης του εσωτερικού του ανθρώπινου οργανισμού που να μην είναι επεμβατικοί. Οι ακτίνες Χ ανακαλύφθηκαν το 1895 από τον Γερμανό Βίλχελμ Ρέντγκεν και άλλαξαν την ιστορία της ιατρικής. Έπειτα, το 1967 εφευρέθηκε ο αξονικός τομογράφος(Godfrey Hounsfield), δίνοντας νέα εφόδια στην αρένα της εσωτερικής απεικόνισης.

Τι γίνεται όμως σε μια αξονική τομογραφία; Ακτίνες Χ διαπερνούν το σώμα και οι εικόνες αποτυπώνουν την πυκνότητα και τους ιστούς εντός ενός οργάνου. Η αξονική ομογραφία παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για το ανθρώπινο σώμα, όπως το κεφάλι, τον θώρακα και το σκελετικό σύστημα. Με τη βοήθεια της τεχνολογίας το ιδιωτικό γίνεται δημόσιο και προβάλλεται όχι ως κουφάρι, αλλά και ως εσωτερικότητα.

Η χρήση ακτινογραφιών και αξονικών τομογραφιών στις εικαστικές πρακτικές είναι διαδεδομένη. Έχοντας πειραματιστεί στο καλλιτεχνικό της έργο με διάφορους τύπους μηχανημάτων συλλογής δεδομένων, η Valerie Sparks χρησιμοποίησε επίσης τον αξονικό τομογράφο σε φυτά. «Ο συνδυαστικός κρίκος ανάμεσα στην επιστήμη και την τέχνη είναι η παρατήρηση. Στην επιστήμη η παρατήρηση δεν είναι μόνο η καταγραφή δεδομένων. Εγείρει επιστημονικά ερωτήματα και οδηγεί σε ανακαλύψεις. Στις τέχνες δεν βλέπουμε μόνο το έργο που έφτιαξε ο καλλιτέχνης, αλλά προσκαλούμαστε να βιώσουμε τη διαδικασία παρατήρησης του καλλιτέχνη»(Sparks, 2020).

Αυτό επιδιώκεται και στο δικό μου έργο, να μεταδώσω τη δική μου ματιά μέσα από ένα μέσο ιατρικής πρακτικής.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1.1 Κεντρική ιδέα της έκθεσης

«Μια μέρα, σύντομα, ίσως σε σαράντα χρόνια, δεν θα ζει κανείς απ' αυτούς που με έχουν γνωρίσει. Τότε θα είμαι πραγματικά νεκρός, όταν δηλαδή δεν θα υπάρχω πια στη μνήμη κανενός».

Irvin D. Yalom, 1931-, Αμερικανός ψυχοθεραπευτής και συγγραφέας

Η τέχνη θέτει ερωτήματα και προσφέρει συναισθήματα. Το έργο – δημιούργημα έχει όλα εκείνα τα ερεθίσματα τα οποία προτείνονται από τον καλλιτέχνη για να μπορέσει να συνομιλήσει με το κοινό του. Η διεμπειρία αυτή αντιπροσωπεύει μια καλλιτεχνική σύλληψη αλλά και έναν τόπο. Ο νους είναι ο προσωπικός τόπος μνήμης του καθενός μας και του μετασχηματισμού της εικόνας, είναι ο τόπος που οργανώνουμε τον κόσμο μας.

Ο Θάνατος-Κάθαρση είναι ένα γεγονός που δεν αφήνει κανέναν ανεπηρέαστο. Έτσι και εγώ το κουβαλώ ανεξίτηλο στην ψυχοσύνθεση μου εδώ και πολύ καιρό.

Με την πανδημία ξυπνούν μέσα μου συναισθήματα εγγεγραμμένα στο DNA μου. Η άφιξη της πανδημίας και ο θάνατος που μπαίνει σε νέα πλαίσια με κάνει να αναρωτιέμαι αν πρόκειται για πραγματικότητα ή για ταινία επιστημονικής φαντασίας. Όλη αυτή η αβεβαιότητα που ο κορονοϊός προκαλεί φέρνει μνήμες του παρελθόντος από καταστάσεις προσωπικές, μνήμες βαριά φορτισμένες.

Το τραύμα είναι μια έννοια καθοριστικής αξίας για το παρόν και το μέλλον. Ερευνώντας για πολλά χρόνια την σημασία που έχει σε εμένα δημιούργησα μια εγκατάσταση με ηχότοπους και βίντεο, ένα έργο με αξονικές τομογραφίες επιφορτισμένο με μνήμες που είναι εν εξέλιξη. Είναι μια εγκατάσταση με κεντρικό άξονα τον άνθρωπο, εστιάζει στη διαχείριση, μετάδοση και μεταφορά της πληροφορίας δημιουργώντας καινούργια δεδομένα, στα οποία στηρίζεται η συγκρότηση και η εξέλιξη της δουλείας μου.

Πολλές φορές στη ζωή του ένας δημιουργός χρησιμοποιεί ως εφιαλτήριο ένα τραύμα, συνήθως ψυχολογικό. Το ότι αρχίζει να μιλάει και να επαναλαμβάνει το ίδιο ερώτημα πρωτίστως κάνει καλό στον ίδιο καθώς αποτελεί μια βαθιά εσωτερική διαδικασία που όσο περισσότερο την φέρνει στην επιφάνεια τόσο πιο κοντά βρίσκεται στην ίαση. Ενώ ταυτόχρονα με την εξωτερική του εξέλισσεται σε συλλογικό προβληματισμό.

Αισθάνομαι πως μια μεγάλη προσωπική τραγωδία του καλλιτέχνη περνά στο έργο του μέσα από τα βιώματά του, με στόχο οι πληροφορίες αυτές να περάσουν στις επόμενες γενεές με την ίδια δραματικότητα και ένταση. Οι περισσότεροι σύγχρονοι καλλιτέχνες στην δουλειά τους ασχολούνται με τέτοια βιώματα.

Η αρρώστια και η φθορά που γίνεται έντονο βίωμα με απασχολεί εδώ και χρόνια. Παρόλα αυτά η ιδέα του θανάτου είναι κάτι με το οποίο δεν έχω καταφέρει να συμφιλιωθώ, θα μπορούσα να πω ότι πλέον με τρομοκρατεί. Στα παιδικά μου χρόνια δεν είχα τις ίδιες φοβίες, αντιθέτως θεωρούσα πως τον έχω αποδεχθεί μιας και ζούσα ανάμεσα σε μια φιλάσθενη οικογένεια που θα μπορούσα να τον έχω συναντήσει από πολύ νωρίς.

Η αρρώστια του πατέρα μου ήταν ένα πρόβλημα που καλούσε τον ίδιο και όσους βρίσκονταν κοντά του να δοκιμάσουν και να γνωρίσουν τις αντοχές τους, ακόμη και τον ίδιο τον θάνατο. Ο καρκίνος δεν έχει ίαση, αλλά μόνο ημερολογιακή ιατρική καταγραφή της προκαθορισμένης φθίνουσας πορείας του προς τον θάνατο. Στην περίπτωση μου, συν τοις άλλης, εκτυλίχτηκε μέσα σε δύσκολες οικονομικό-κοινωνικές συνθήκες, καθώς διαδραματίστηκε στην αρχή της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και πολλές φορές χρειάστηκε να δώσεις «μικρές μάχες» για να παρατείνεις ακόμη λίγο την ζωή του ,ή να του προσφέρεις καλύτερη ποιότητα ζωής, στον μελλοθάνατο.

Η ύπαρξή μας είναι ενσώματη, είναι αδύνατο να φανταστούμε οποιαδήποτε δραστηριότητα μας και εμπειρία που να μην εμπλέκετε ενεργά το σώμα μας. Στην άτυχη πορεία του πατέρα μου προς το θάνατο, είχα την ηθική υποχρέωση αλλά και τύχη να είμαι παρών. Ο «Γολγοθάς» του ήταν γεμάτος στιγμές από πόνο και μαρτύριο. Η αργή του έκβαση, όμως, σου δίνει την δυνατότητα να περιποιηθείς τον άνθρωπό σου όπως μπορείς καλύτερα , να τον ετοιμάσεις, να τον συντροφέψεις σε αυτήν την διαδρομή, γεγονός σημαντικό και με έντονη βαρύτητα. Ενώ, ένα από τα τραγικά γεγονότα της πανδημίας είναι ότι δεν δίνει στους οικείους το νεκρό σώμα να το περιποιηθούν και να το συνοδεύσουν στην τελευταία κατοικία όπως αυτοί επιθυμούν αλλά όπως ορίζει το πλαίσιο του νομοθέτη.

Χρησιμοποιώ στα βίντεο και τις εγκαταστάσεις μου αξονικές τομογραφίες οικείων μου καθώς αυτές αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των παιδικών μου αναμνήσεων, μιας και μεγάλωσα σε μια φιλάσθενη οικογένεια. Σκοπός μου είναι να υπογραμμίσω τον πόνο, το τραύμα αλλά και την ανθρώπινη απουσία. Ο πόνος για αυτόν που τον βιώνει και τους οικείους του πάσχων είναι ακατόρθωτο να μην γίνει αντιληπτός σε αντίθεση με αυτόν που δεν είναι πάσχων. Οι τομογραφίες του σώματός για μένα δεν είναι απλά ζελατίνες αλλά είναι μνήμες επιφορτισμένες με γεγονότα. Δεν σημαίνει ένα νεκρό κορμί, ένα υποκείμενο που έχει πια χαθεί, που κάποτε ήταν κάποιος αλλά έχει την αγωνία της κάθε στιγμής και τη δική του συναισθηματική φόρτιση..

Η ζωή τρέχει τόσο γρήγορα και εξαφανιζόμαστε τόσο σύντομα, που νιώθω πως έχω χρέος να περισώσω τις μικρές αναμνήσεις, την ανθρώπινη μνήμη. Η μοναδική εγγύηση σε αυτή τη ζωή είναι ο Θάνατος, για αυτό όλοι οι άνθρωποι είναι σημαντικοί, μοναδικοί, εύθραυστοι.

1.2 Αναφορές έργων και καλλιτεχνών

Υπάρχουν πάρα πολλοί καλλιτέχνες που έχουν ασχοληθεί με το τραύμα και την μνήμη. Ίσως όχι άμεσα αλλά εμμέσως σίγουρα θα έχουν παρουσιάσει στην δουλειά τους αυτές τις δυο έννοιες κάποια χρονική στιγμή. Μπορεί και όλη η δουλειά τους να διαπραγματεύεται με αυτές έννοιες . Θα σταθώ σε αυτούς τους καλλιτέχνες που οι δουλειά τους διακατέχεται από την μνήμη, το εφήμερο και τον θάνατο και σε εμένα μου έχουν προκαλέσει ενδιαφέρον. Θα επιμείνω σε αυτούς τους καλλιτέχνες γιατί θεωρώ ότι υπάρχει κάτι κοινό στην δουλειά τους και την δουλειά μου και δεν αναφέρομαι στο θέμα αλλά τον προβληματισμό τους.

Ο καλλιτέχνης αναζητά πολλά μέσα στο έργο του, ακόμη και την αναζήτηση του θεού, αν και βρίσκεται στο υποσυνείδητό του κάτι που κανείς δεν μπορεί να το αρνηθεί. Όταν δουλεύεις σε οποιοδήποτε υλικό και θέμα δεν δουλεύεις κάτι αποκλειστικά σε αυτό αλλά κυρίως τον εαυτό σου και τον προβάλεις μέσα από το θέμα και το υλικό. Αυτό είναι που σε τρέφει και θέλεις να πας να δουλέψεις, να παράξεις το έργο σου, να επικοινωνήσεις με αυτό.

Cristian Boltanski

Ο Cristian Boltanski με τις επιβλητικές εγκαταστάσεις του, τον ενδιαφέρει να κρατά ζωντανό το έργο τέχνης σε συνδυασμό με το κοινό του σε μια συνεχή επικοινωνία. Στο έργο τέχνης ζεις με αυτό και αυτό μαζί σου, είναι η ίδια σχέση που δημιουργεί το κοινό ο θεατής με το έργο τέχνης.

Αυτό που κάνει κοινό τόπο τα έργα του με τα δικά μου είναι το αρχαικό υλικό που χρησιμοποιεί έτσι ώστε να μπορέσει να γίνει μόνιμο στις καρδιές του κοινού. Το αρχείο που είχα, ήθελα να χρησιμοποιηθεί έτσι ώστε τα συναισθήματα που δημιουργούν να αποκτήσουν μνημειακότητα για να μπορέσει να γίνει μόνιμο, αυτό το δυνατό στοιχείο που είχαν οι αξονικές τομογραφίες με οδήγησαν σε πειραματισμούς με νέες πορείες και νέους προορισμούς, μετά από αυτήν την δουλειά πιστεύω ότι ένα κομμάτι του εαυτού μου βγήκε πιο ώριμο.

Bill Viola

Ο Viola με τη τέχνη του αγγίζει κεντρικά θέματα της ανθρώπινης συνείδησης και εμπειρίας όπως η γέννηση και ο θάνατος, την αγάπη και το συναίσθημα. Μετά το ατύχημα που είχε σε οικογενειακές διακοπές πέφτοντας σε μια λίμνη που κόντεψε να του στοιχήσει την ίδια του την ζωή ο ίδιος περιέγραψε την εμπειρία αυτή ως το πιο όμορφο κόσμο που είχε δει ποτέ του, έναν κόσμο ειρηνικό χωρίς κανέναν φόβο.

Ένα διαρκές θέμα που ερευνά συνεχώς είναι ο δυισμός, για αυτό και τα θέματα του έχουν να κάνουν με την ζωή και τον θάνατο, το φως και το σκοτάδι, το άγχος και την ηρεμία ή τον ήχο και την ησυχία. Στο έργο του εντοπίζουμε αυτά τα θέματα αποκαθιστώντας το δρόμο για τις αισθήσεις να διοχετεύουν συναισθήματα και να δημιουργούν ιδιαίτερες διαθέσεις. Στις δημιουργίες του η εικόνα γίνεται αισθητή και αποκαλύπτει βαθιά συναισθήματα. Η κίνηση επιβραδύνεται και βυθίζεται, τοποθετώντας τον θεατή σε έναν κόσμο εσωτερικό, διερευνώντας σε βάθος τις βασικές εμπειρίες της ύπαρξης για να «ξυπνήσει την ψυχή».

Anselm Kieffer

Το μνημειώδες έργο του αντιπροσωπεύει έναν μικρόκοσμο συλλογικής μνήμης, περικλείοντας οπτικά ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικών, λογοτεχνικών και φιλοσοφικών υπαινιγμών. Αυτό που παρουσιάζεται σε μια έκθεση είναι σαν να βλέπεις ένα μέρος του εγκεφάλου του καλλιτέχνη. Είναι πράγματα που υπάρχουν από μόνα τους και αρκετές φορές υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ τους. Οι αναμνήσεις και τα υλικά συσσωρεύονται και αρχίζουν σιγά σιγά να παίρνουν μορφή, μα θέλουν να αναπνεύσουν και να αρχίσουν να μιλήσουν πρώτα με τον καλλιτέχνη και μετά με το κοινό. Το να μπορείς να επικοινωνήσεις με την δουλεία σου είναι κάτι μοναδικό, είναι μια σχέση απόλυτα ειλικρινές.

Damien Hirst

Είναι ένας καλλιτέχνης που θέλει η τέχνη του να προκαλεί και να ενεργοποιεί τον θεατή, θέλει η τέχνη του να σου ή να μην σου αρέσει. Δεν θέλει να κάνει έργα τέχνης που θα μπορούν να αγνοηθούν, αυτός είναι και ο μεγαλύτερος φόβος του, αν μπορεί το έργο του να περάσει απαρατήρητο ακόμη και να αγνοηθεί.

Με αυτό το ερώτημα να κυριαρχεί δημιουργήθηκε το έργο For the love of God. Είναι ένα ανθρώπινο πραγματικό κρανίο που από μόνο του ήταν πραγματικά πολύ δυνατό. Η μεγαλύτερη πρόκληση ήταν να μην γίνει αντικείμενο-κόσμημα αλλά να έχει ένα είδος ησυχίας και ένα είδος υπέρβασης, δημιουργώντας μυστικισμό νιώθοντάς το κάπως μαγευτικό

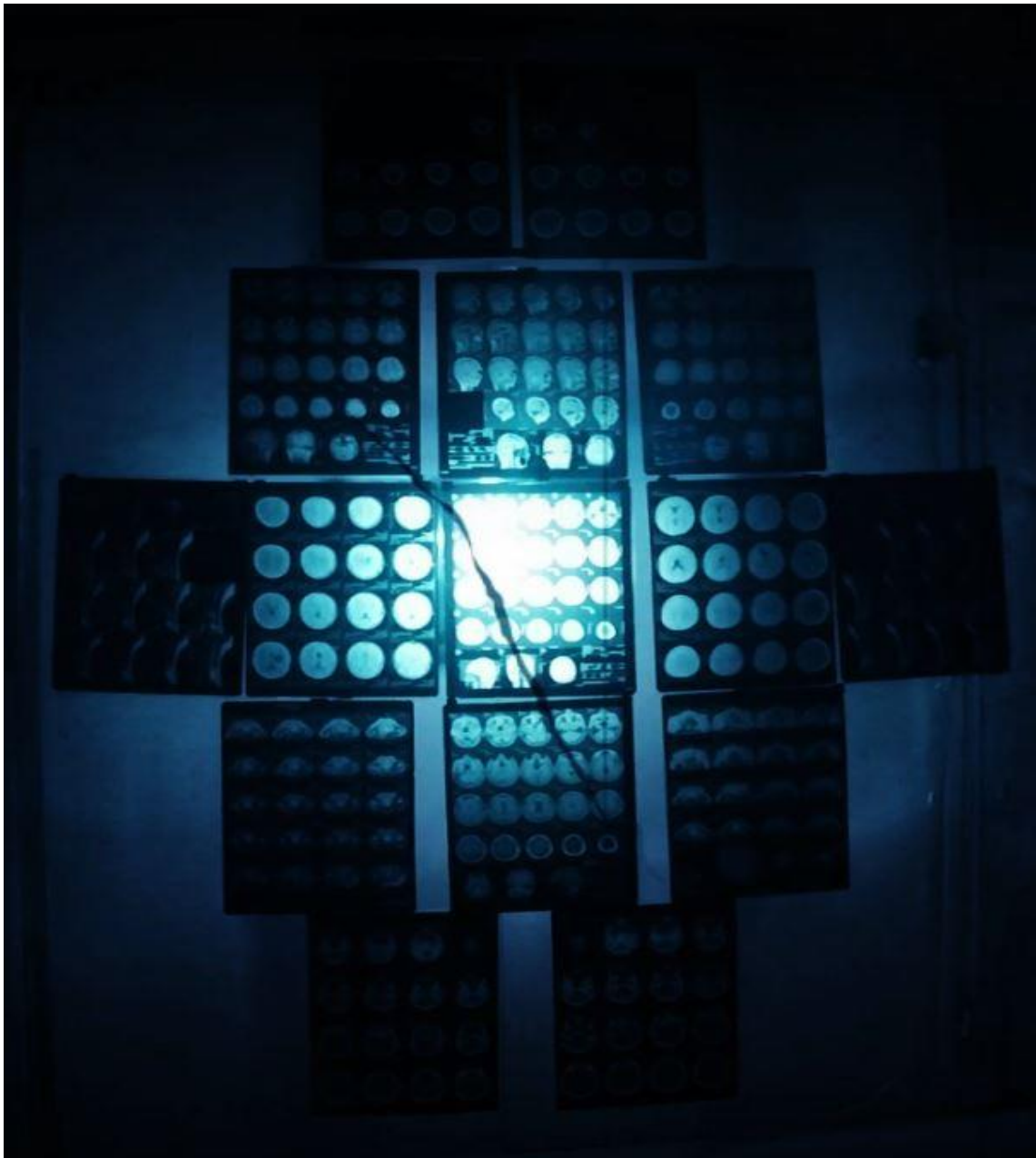

Τα ντουλάπια φαρμακείου έγιναν τόποι Ιεροί για τα πολύχρωμα χάπια τους. Το έργο του δείχνει συχνά μια ενασχόληση με τον θάνατο. Ο ίδιος θεωρεί πως κάθε φορά που τα έργα του διαπραγματεύονται τον θάνατο βγαίνει μέσα από τα έργα του πιο ώριμος, ελπίζοντας να γίνει πιο σοφός. Δουλεύοντας τα έργα του που έχουν να κάνουν με τον θάνατο θέτει το ερώτημα στον εαυτό του: ποιο είναι το μέγιστο τίμημα που θα μπορούσατε να βάλετε απέναντι στον θάνατο.

Παρουσίαση έργων

Qualia 1

Είναι μια εγκατάσταση η οποία δημιουργήθηκε με την εξερεύνηση του αρχαιακού υλικού που είχα στην κατοχή μου και μετασχηματικά να το δώσω στον θεατή όσο μπορώ περισσότερο συναισθηματικά αποφορτισμένο. Με ενδιαφέρει να δείξω το περιβάλλον του οικείου, υποκειμενικού χώρου που μεγάλωσα και στον οποίο ο καθένας μας θα μπορούσε να ζει.

Qualia 2

Είναι μια βίντεο εγκατάσταση η οποία δημιουργήθηκε πρώτη σε αυτόν τον κύκλο εργασιών μου για την διπλωματική μου εργασία με θέμα το Τραύμα και την Ίαση. Αποτελείται από μια σειρά από βίντεο που δημιουργήθηκαν γιατί στόχος μου ήταν στην διπλωματική μου έρευνα να αποδεσμευτώ από την μάζα και τον όγκο. Υλικά που με βοηθούσαν να εκφραστώ και μπορούσα να χειριστώ με περισσότερη ελευθερία.

Βίντεο

Qualia 3

Ο χώρος που υπάρχει ανάμεσα από τις μορφές και τη φόρμα είναι και αυτός ο χώρος που σε κρατάει σε απόσταση είναι το διάστημα που συνομιλεί το κενό με το γεμάτο η ζωή με τον θάνατο.

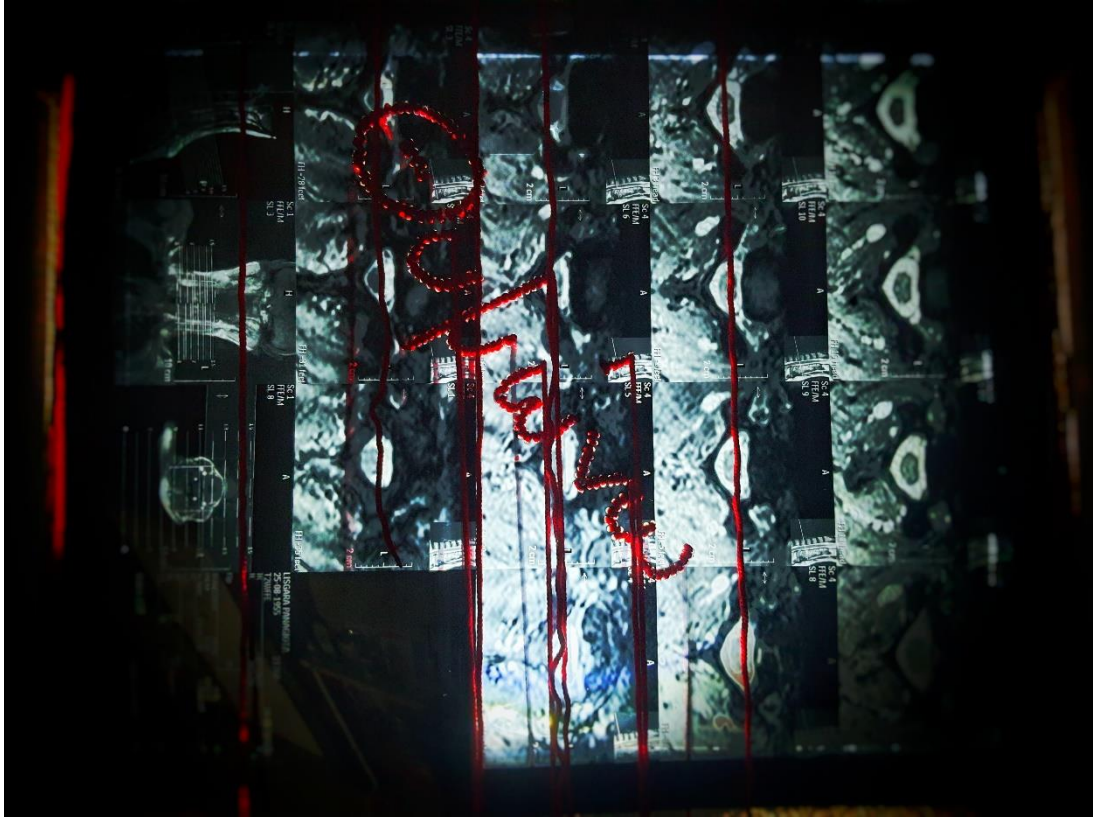
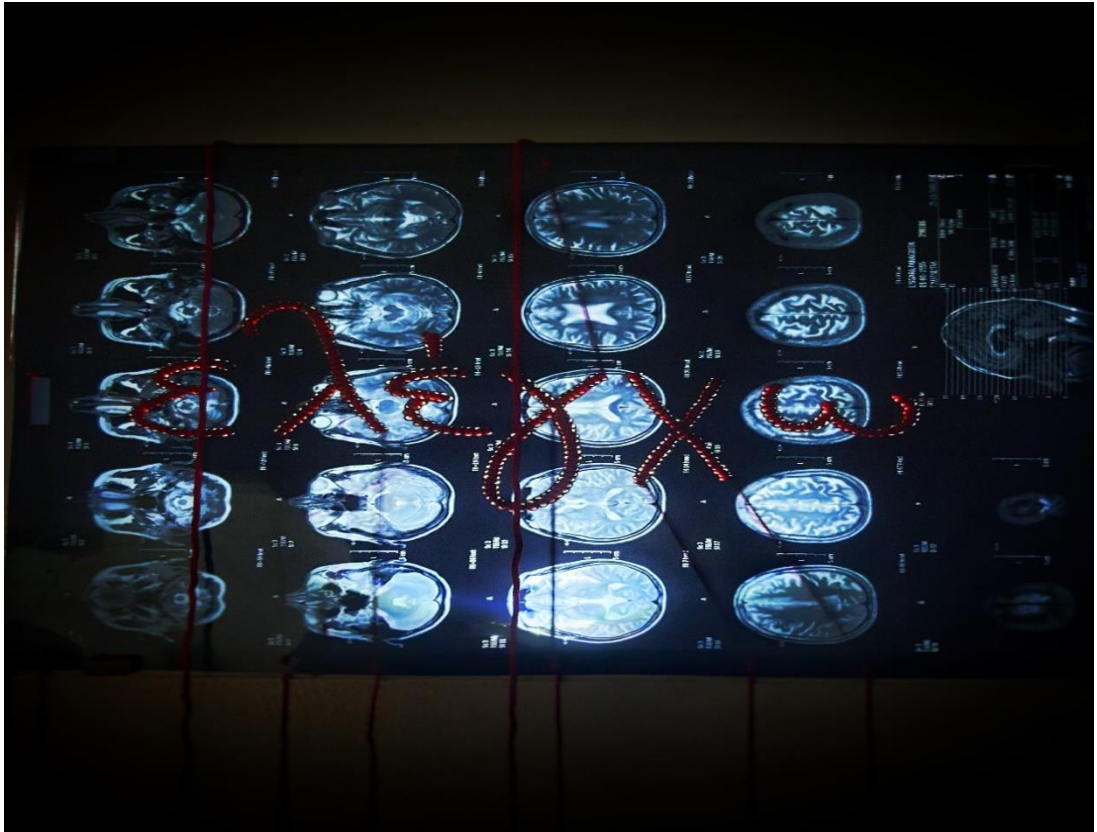
Βιντεοεγκατάσταση
Διαστάσεις 120cm x 120cm x 14cm

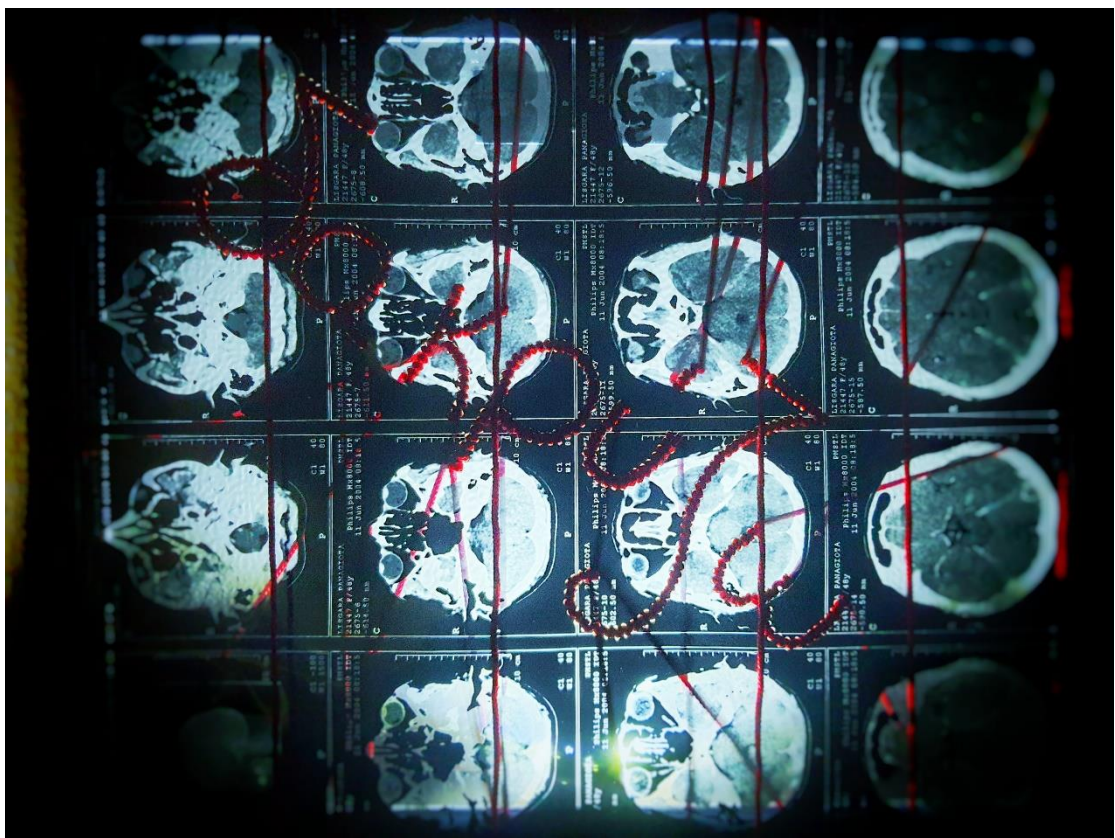
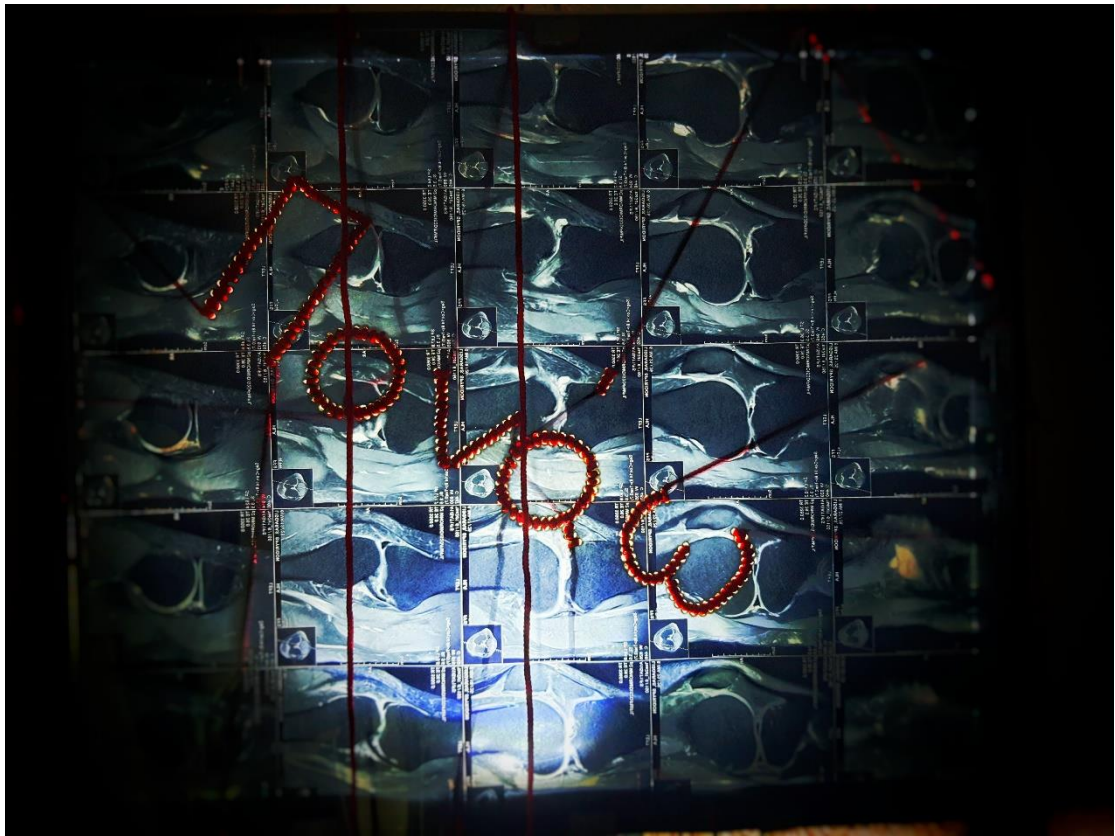

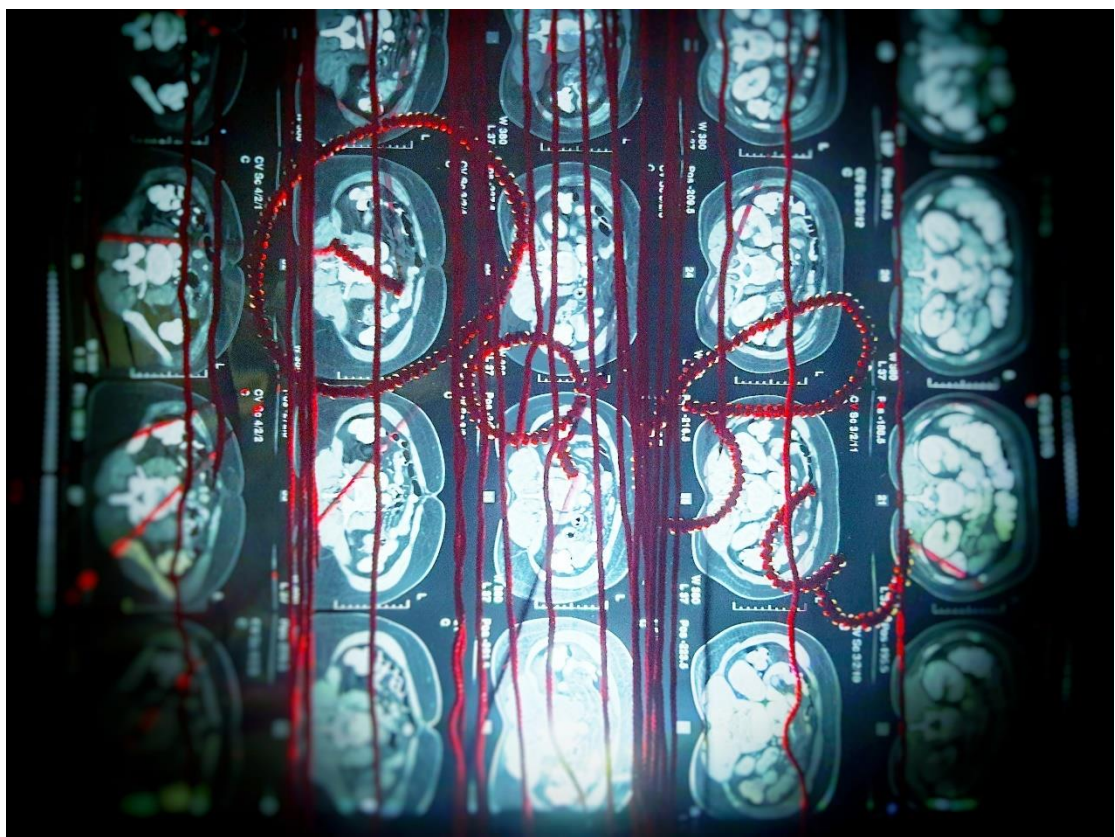
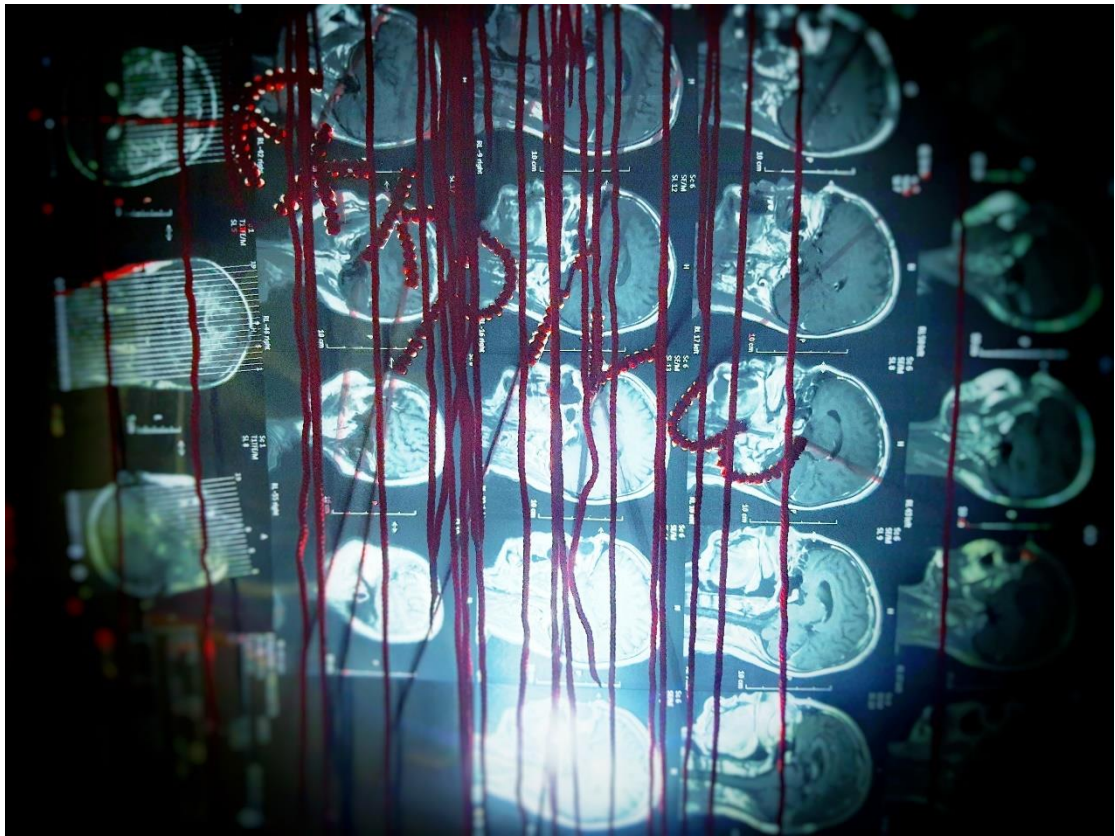
Στίγματα

Τα ρήματα αυτά είναι συναισθηματικά φορτισμένες δραστηριότητες του σώματος, ποιο συγκεκριμένα ενός του αρρώστου σώματος. Λέξεις οι οποίες είναι χαραγμένες στην μνήμη μου και με ακολουθούν στην δουλειά μου και έπρεπε με κάποιο μέσο να βγούνε από μέσα μου...

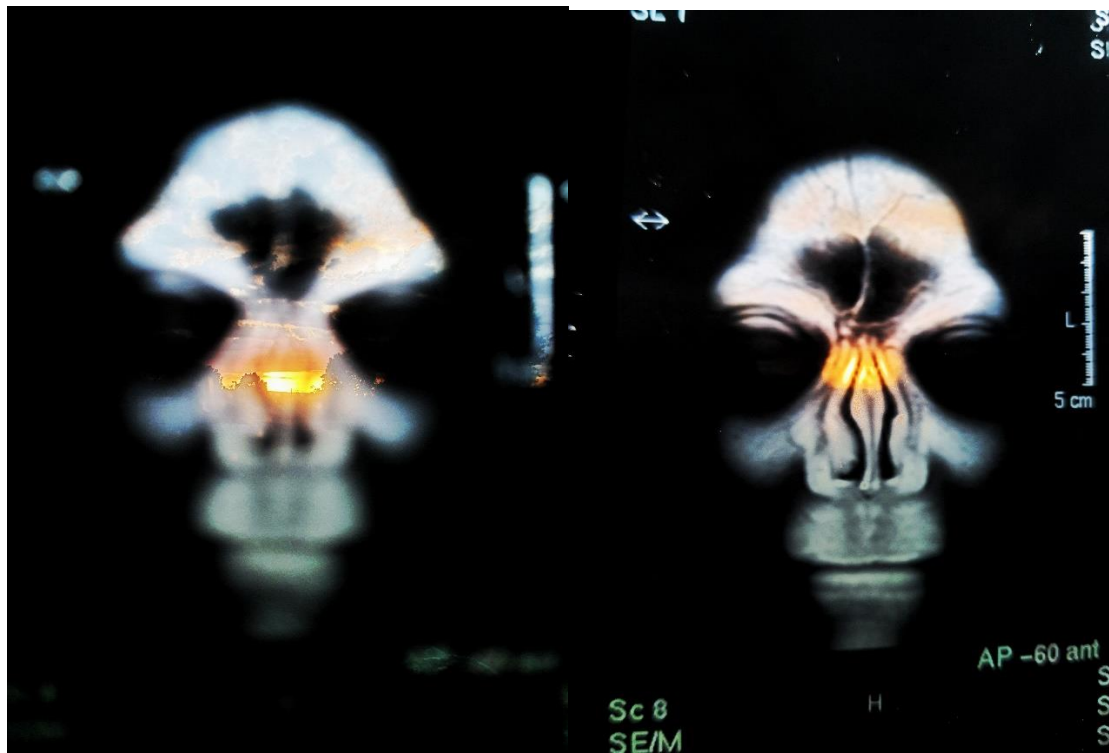

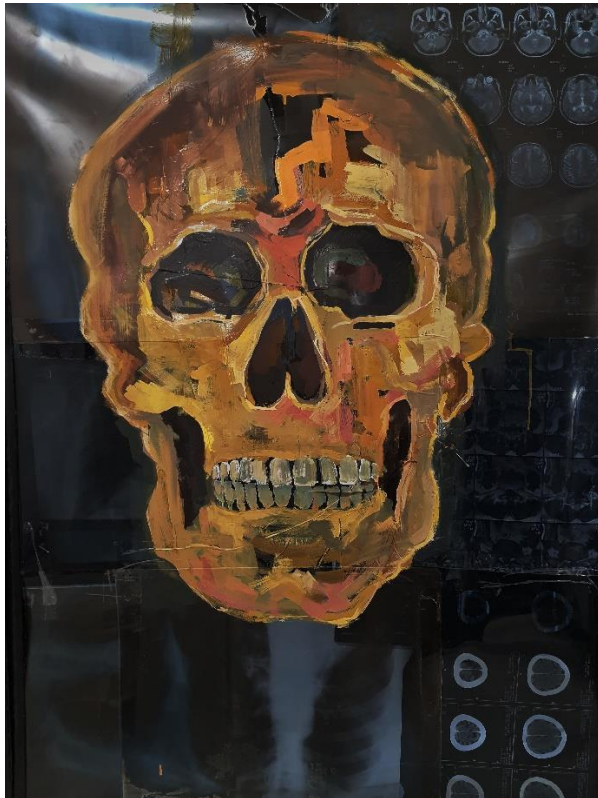
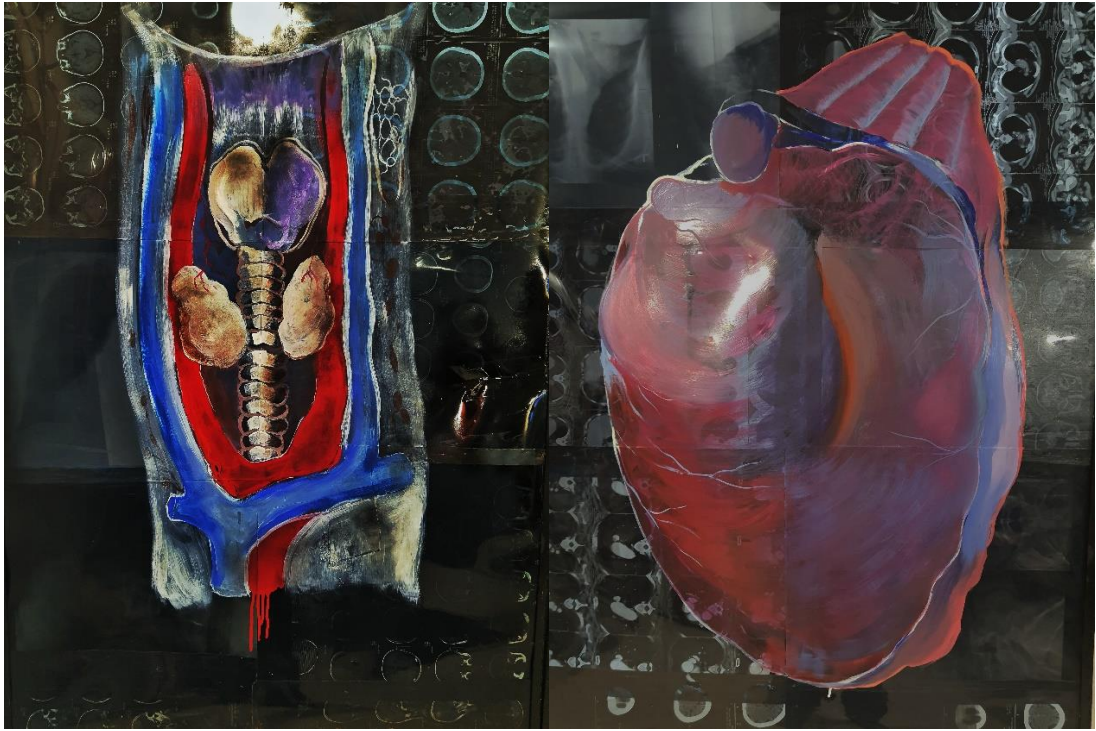

Τάματα

Τρίπτυχο ενδοσκόπησης (μικτή τεχνική)

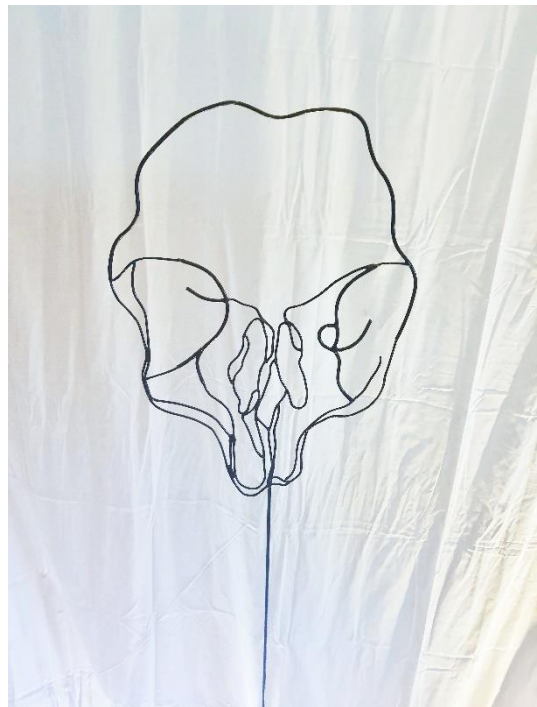
Μικτή τεχνική
Διαστάσεις 120cm x 80cm

I cant breath

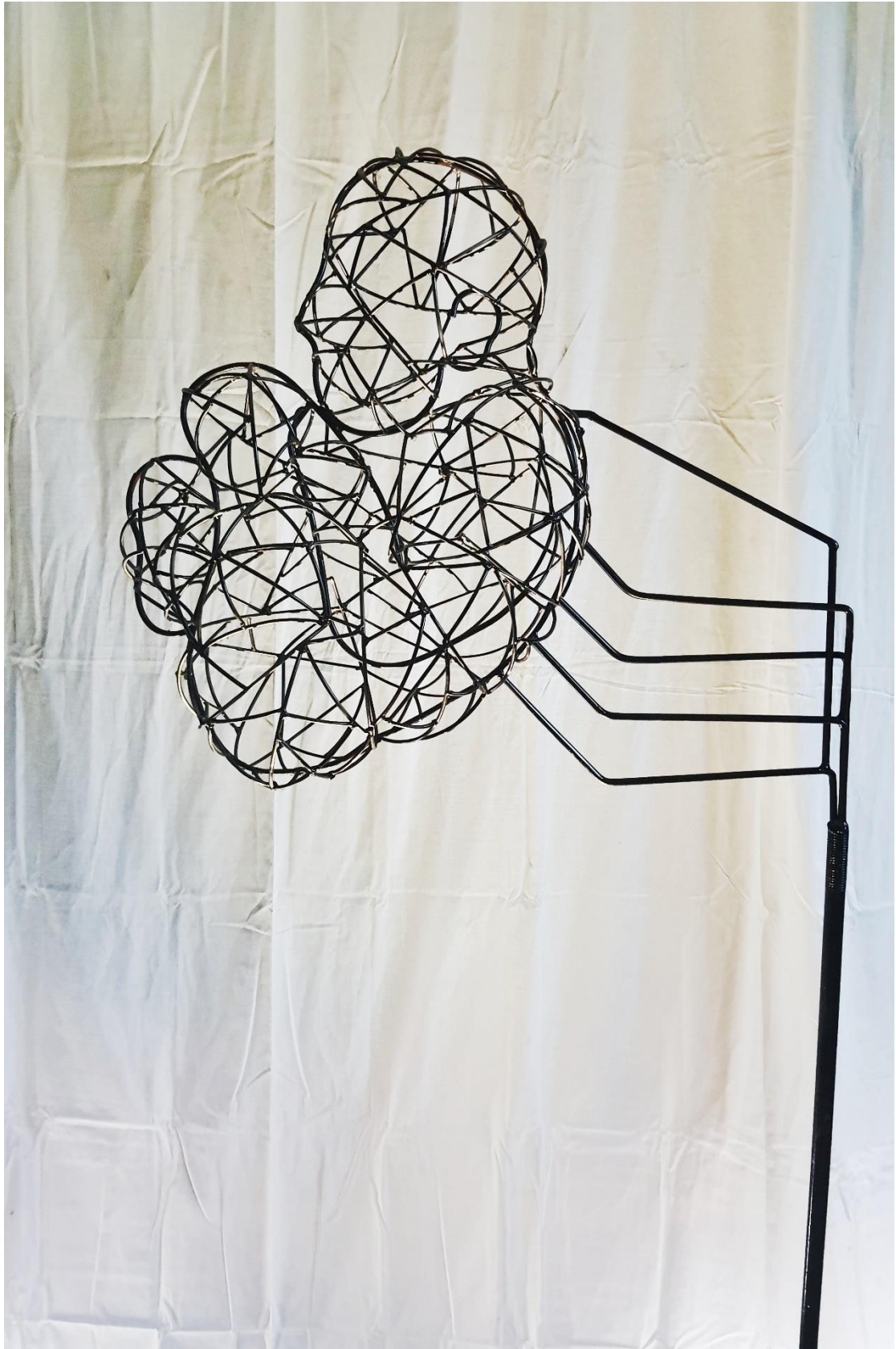

I love you I hate you

Gate 1

Διαστάσεις 200cm x 90cm x70cm

Gate 2

Διαστάσεις 220cm x 190cm x 40cm

BIBΛIOΓPAΦIA

- Pitts Victoria, In the flesh: The cultural politics of body modifications, Palgrave Macmillan, New York, 2003, σ. 26
- Ρηγοπούλου Πέπη, Το σώμα: ικεσία και απειλή, Πλέθρον, Αθήνα 2008
- Pitts Victoria, In the flesh: The cultural politics of body modifications, Palgrave Macmillan, New York, 2003, σσ. 27-28
- Τα όρια του σώματος: διεπιστημονικές προσεγγίσεις, επιμ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Νήσος, Αθήνα, 2004, σσ.18-20
- «Στην κόψη του ξυραφιού: κοσμητική χειρουργική και νέες τεχνολογίες», Balsamo Anne στο Τα όρια του σώματος: διεπιστημονικές προσεγγίσεις, επιμ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Νήσος, Αθήνα, 2004, σσ. 315-327
- Warr Tracey & Jones Amelia, the artist's body, Phaidon, London, 2000, σ.11
- Μαγουλά Βασιλική, Οι «τεχνικές του σώματος» στην καλλιτεχνική πρακτική: Πρόταση για το μουσειολογικό νοηματικό σχεδιασμό μιας έκθεσης σύγχρονης τέχνης, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μουσειολογία - Διαχείριση πολιτισμού Θεσσαλονίκη, 2020, σ.24
- Ρηγοπούλου Πέπη, Το σώμα: Τέχνη και Ιατρική, Νόσος, ενδοσκοπήση, Ίαση, Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2016, σελ.21
- Shilling Chris, The body and the social theory, SAGE, London, 2012

Διαδίκτυο

- Κλημασιδίδας Χ, Ο θεός στο Σαμανισμό, 2020, περιοδικό Φιλοσοφική Λίθος, <https://www.filosofikilithos.gr/o-theos-ston-samanismo/> (πρόσβαση 11/5/2022)
- Acker Kathy, Against ordinary language: language of the body https://www.yvonnebuchheim.com/uploads/1/7/0/8/17088324/acker-kathy_the_language_of_the_body.pdf (πρόσβαση 25/11/2020)
- Scarry Elaine, The body in pain: the making and unmaking of the world, Oxford University Press, New York, 1985 (http://www.oregoncampuscompact.org/uploads/1/3/0/4/13042698/the_body_in_pain_-_the_making_and_unmaking_of_the_world_-_introduction_elaine_scarry_.pdf) (πρόσβαση 13/5/2021)
- Τάσης Θεοφάνης, Υπερανθρωπισμός και Τεχνητή Νοημοσύνη, βίντεο συνέντευξης, 2021 https://www.youtube.com/watch?v=Dv_NPGa4IOE (πρόσβαση 30/8/2021)
- Ζωγραφάκης Γεώργιος, Η επίδραση της νόσου στην ψυχική υγεία των καρκινοπαθών, 2013, πτυχιακή εργασία Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καβάλας, Παράρτημα Διδυμότειχου, Τμήμα νοσηλευτικής, <http://digilib.teiemt.gr/jspui/bitstream/123456789/3977/1/DIDZ01Z0060.pdf> (πρόσβαση 12/5/2022)

- Σιδέρης Νίκος, Σώμα Πάσχον, Ψυχή Αλγούσα: Αναγωγές και Υποκειμενικότητες, Εισήγηση στο Αιγινήτειο Νοσοκομείο, 2016
https://www.academia.edu/6477941/%CE%A3%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%80%CE%AC%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BD_%CF%88%CF%85%CF%87%CE%AE_%CE%B1%CE%BB%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CF%83%CE%B1?email_work_card=view-paper
 (πρόσβαση 13/5/2022)
- Sparks Valerie, Exploring Bio-aesthetics using CT images, 2020, National Imaging Facility
<https://anif.org.au/exploring-bio-aesthetics-using-ct-imaging/>
 (πρόσβαση 13/5/2022)
- <https://www.gnomikologikon.gr>

